فصولِ اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصول اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمه الله

طبعة جديدة مصححة ملونة

مكتبة البشرى
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول اكبري
عدد الصفحات : 144
السعر : -/65 روبية
الطبعة الأولى : ؁١٤٣٢ھ/ ؁٢٠١١ء
اسم الناشر : مكتبة البشرى
جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)
Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان
الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738
الفاكس : +92-21-34023113
الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk
www.ibnabbasaisha.edu.pk
البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+
مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+
المصباح، ١٦ – اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+
بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. 5773341,5557926-51-92+
دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. 2567539-91-92+
مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

موضوع صفحہ

مقدمہ

خطبہ ٥
کلمات عرب، فعل ٦
فعل ماضی ٧
معروف و مجہول ٨
اوزان فعل، حرف اصلی وزائد ٩
اوزان صیغ، معروف و مجہول ١٠
اثبات فعل ماضی معروف ١١
اثبات فعل مضارع معروف ١٢
فعل مضارع نفی بہ "لن" ١٣
فعل مضارع مسمّٰی بنفی جحد ١٤
فعل مضارع بانون ثقیلہ ١٤
فعل مضارع بانون خفیفہ ١٥
لائے نہی ولام امر ١٦
امر، صیغ امر ١٧
مبنی و معرب، مبنی اصل ١٨
اقسام سہ گانہ اسم، مصدر ١٩
انواع جامد ٢٠
مصدر فعل ثلاثی مجرد ٢١
اوزان اکثریہ ٢١
اوزان نادرہ ومبالغہ ٢٢
اسم مشتق ٢٣
اسم فاعل ٢٣
اسم مفعول ٢٤
اسم ظرف ٢٥
صفت مشبہ ٢٥
اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم ٢٦
اسم رباعی مجرد، اوزان اسم ٢٧
ثلاثی ورباعی، ثلاثی مجرد ٢٨

موضوع صفحہ
ابواب ثلاثی مجرد ٢٩
باب اول ٣٠
باب دوم ٣٠
باب سوم ٣١
باب چہارم ٣١
باب پنجم ٣١
باب ششم ٣١
ابواب رباعی مجرد ٣٢
ابواب رباعی مزید فیہ ٣٣
باب اول ٣٣
باب دوم ٣٤
باب سوم ٣٤
ثلاثی مزید، اقسام مطلق ٣٤
ابواب باہمزہ وصل ٣٥
باب اول ٣٥
باب دوم ٣٥
باب سوم ٣٥
باب چہارم ٣٦
باب پنجم ٣٦
باب ششم ٣٦
باب ہفتم ٣٧
ابواب بے ہمزہ وصل ٣٧
باب اول ٣٧
باب دوم ٣٨
باب سوم ٣٨
باب چہارم ٣٩
باب پنجم ٣٩
ابواب ملحق بہ رباعی ٤٠
باب اول ٤٠

موضوع صفحہ
باب دوم ٤١
باب سوم ٤١
باب چہارم ٤١
باب پنجم ٤١
باب ششم ٤١
باب ہفتم ٤١
ابواب ملحق بہ رباعی مزید ٤٢
باب اول ٤٢
باب دوم ٤٢
باب سوم ٤٣
باب چہارم ٤٣
باب پنجم ٤٣
باب ششم ٤٣
باب ہفتم ٤٣
ملحق بہ "احرنجم" ٤٤
باب اول ٤٤
باب دوم ٤٤

خاصیات ابواب

باب نصر ٤٥
ضرب ٤٦
حسب ٤٧
إفعال ٤٧
تفعیل ٤٩
تفعل ٥١
مفاعلة ٥٢
تفاعل ٥٢
افتعال ٥٣
استفعال ٥٣
انفعال ٥٤

موضوع	صفحہ
افعیعال	٥٤
چہار اقسام	٥٥
صحیح، مہموز، معتل	٥٥
مثال، اجوف، ناقص	٥٦
مضاعف	٥٧
مضاعف ثلاثی ورباعی	٥٧
وجوہ تخفیف لفظ	٥٨
اسکان وتحریک	٥٨
اصول مہموز	٥٩
قانون بیر وآمن	٥٩
قانون جاء وأئمة	٦٠
قانون میر وجون	٦١
اصول معتل	٦٢
أجوه وإشاح وأدؤر	٦٢
قانون محاریب وقوول	٦٣
قانون أواصل وأول	٦٤
قانون قیل وبیع	٦٥
قانون قیم وقیام	٦٦
قانون قائل وبائع	٦٧
قانون یدعي	٦٨
قانون تلق وأدل	٦٩
قانون تقوی ودنیا	٧٠
اصول مضاعف	٧١
قانون مد	٧١
قانون فر	٧٢
شروط ادغام	٧٣
مخارج حروف	٧٤
مخرج حلق	٧٤
مخرج لام وراء	٧٥
صفات حروف	٧٦
مجہورہ مہموسہ	٧٦

موضوع	صفحہ
ادغام متقاربین	٧٧
متقاربین در مخرج یا صفت	٧٧
حروف حلقیہ	٧٨
قانون تائے افتعال	٧٩
قانون خَصَّمَ وخِصَّمَ	٨٠
قانون تائے تفعل وتفاعل	٨١
اجتماع ساکنین	٨٢
قانون دواب وخاصة	٨٢
اصل در تحریک ساکن	٨٣
وجوب فتحہ در "مِنْ"	٨٤
وقف	٨٥
وجوہ اسکان آخر	٨٥
وقف عصا ورحی	٨٦
قانون هذا جُزْءٌ	٨٧
قانون إلام وغلامي	٨٨
امالہ	٨٩
موانع امالہ	٩٠
تثنیہ وجمع	٩٢
جمع صحیح	٩٢
جمع قلیل	٩٣
جمع کثیر	٩٤
جمع بواو ونون	١٠٢
جمع بالف وتاء	١٠٣
اسم جنس	١٠٤
تصغیر	١٠٥
تصغیر معرب	١٠٥
تصغیر ترخیم	١٠٩
تصغیر جمع کثیر	١١٠
تصغیر اشارات وموصولات	١١١
نسبت	١١٢
تعریف نسبت	١١٢

موضوع	صفحہ
قانون ضربي وسیدي	١١٣
قانون فتوي	١١٥
قانون سقاية وحولايا	١١٦
قانون عدة وسه	١١٧
قانون مسجدي	١١٨
ابدال وحذف	١١٩
حروف ابدال	١١٩
الف وباء	١٢٠
واو ومیم ونون	١٢١
باء ولام	١٢٢
حروف زوائد	١٢٣
تعریف حروف زوائد	١٢٣
دلیل زیادتی حرف	١٢٤
زیادتی حرف تضعیف	١٢٧
زیادت غالب متعدد	١٢٨
ترجیح بشبہ	١٣٠
تمرین	١٣١
تعریف تمرین	١٣١
بنائے مثل محوي ازضرف	١٣٢
بنائے جحنفل	١٣٣
بنائے اغدودن	١٣٤
قواعد خط	١٣٥
کتابت یاسین	١٣٥
کتابت اضربن	١٣٦
کتابت مؤجل وفئة	١٣٧
کتابت مستهزون	١٣٨
کتابت فر وبت	١٣٩
کتابت ال	١٤٠
کتابت مائتان	١٤١
کتابت أن ناصبہ	١٤٢

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رَبِّ العَالَمِیْن والعَالِمِیْن........................

الحمد لله: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست که اشاره کرده شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چه الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاه فعل را حذف نموده، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادندای چنانکه فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجمله فعلیه را برائے قصد دوام وثبات که مناسب مقام ست اسمیه نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر داده الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکه در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تامزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است که اشاره کرده شود بدو بماہیت موجوده در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست که مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود که در حدیث آمده: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزه از نقص وزوال، تعالى شأنه المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونه صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست که صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، وایںجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکه گفته اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، ونکره بدل از معرفه مے آید، ہاں، نکره اگر بدل از معرفه باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکره اگر من حيث المفهوم بر کثیرین صادق نه باشد حاجت تخصیص نیست صرَّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسانیکه اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغه، چون: زید عدل، وبر مذہب کسانیکه لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالَم" بمعنی ماسوی الله ست باعتبار تعدد انواع، وبه صیغۂ جمع مذکر سالم بنابر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفته اند؛ چه اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا که "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالَم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغیره.

العالِمین: بکسر لام جمع عالِم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان که برائے تحصیل ایں مرتبه کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالَمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیره)

وَ**الصَّلاة** على **رسُوْله** مُحَمَّد وَّآله أجمعين.

بدان -**علَّمك** الله تعالى- که **کلمات عرب** سه قسم ست: **فعل** واسم وحرف. **فعل**: **کلمه** ایست **مبنی** برائے افہام معنی بایکے از ازمنۂ ثلثہ **ماضی** وحال و**مستقبل**، ....

الصلاة: گویند: مشترک لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائکه استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طیور ووحوش تسبیح، والفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. **رسوله:** وآن انسانیست که مبعوث شود باکتاب الٰہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئ: این تعریف بر حضرت آدم علیه السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلکه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبلیغ ست، وآں علت غائیست که مقدم بر فعل باشد. وبریں تعریف وارد میشود که عدد کتب الٰہی یک صد وچہار ست، وعدد رسل سه صد وسیزده، پس چگونه بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکه در "شرح مواقف" و"خيالي" وغیره مذکور ست آنکه کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست که باچند رسول کتابے باشد که ہرگاه مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یامکرر نازل شده چوں سورۃ فاتحه، ونسبت نزول باکسی متعارف شد که اول بر و نازل گردید. (كذا في النوادر وغيره)

علَّمك إلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حيث وكلما درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه ہیچ زبانے خالی ازین سه قسم نبود. **فعل:** بالكسر اسم مصدر بمعنی کردار، وبالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمه:** [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئ: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود که فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقله وحدث مستقل، ومرکب از مستقل، وغیر آں غیر مستقل باشد اگرچه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) **مبنی:** ای موضوع پس افعالے که در استعمال زمانه ازانہا دور شده داخل باشد، واسمائیکه استعمال آں بازمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازمنۂ سه گانه دراں یافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، وہمچنین لفظ ماضی وغیره وارد نیست؛ زیراکه مراد از فہم زمانه بہیئات لفظ ست نه بمادۂ آں، وہمچنین مضارع که دراں دو زمانه است؛ چراکه حقيقة دلالتش على الاختلاف بریک زمانه است، وبنا بر اشتراک بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله کشاد خدا **ویفتح** می کشاید یا خواہد کشاد. **واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل،** نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل** سہ قسم ست: **ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع**........

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)

اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آورند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمى مثلث السين واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما يفوق عليه باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذهبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، وبر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمنہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ دریںجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، ومستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمین ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، كذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگرچہ مسلم ست، لیکن قیاس دریںجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشته. ومضارع: **فعلے ست موضوع** برائے دلالت بر حدوث امر درزمان **حال** یا استقبال. وامر: **فعلے ست موضوع** بجهت **فرمودن** مخاطب را **بامرے** چوں: إقرأ یعنی بخواں. **ماضی ومضارع** دو قسم ست: **معروف** ای فعلے که منسوب **بفاعل جلی** یاخفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوه بمعنی أتوجع که اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغه مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا که دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چون یکاد.

در زمان حال: بدانکه مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراده بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر"ست. واز قول مصنف: در زمانه حال یا استقبال وهم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یاخواهد کشاد ثابت نمی شود که نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست که برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را که معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواهد بود. ومراد از پیدا کردن عامست که بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِيمُوا الصَّلاةَ﴾ (الأنعام: ٧٢) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ٢) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکه تهدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في "النوادر"، ومصنف از ذکر زمانه سکوت کرد اگرچه زمانه استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکه در اندک تأمل ظاهر می شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفیه تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نه شود. **ماضی ومضارع:** نه امر؛ زیراکه امر مجهول نیاید، وآنکه مجهول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشية) **معروف:** که شناخته شده است بسبب بودن فاعل آں مظهر.

بفاعل جلی: واوآنست که حدث بدو قائم باشد، برابر ست که صادر هم ازو شود، چوں: ضرب زيد، یانه مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں در یابی که گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراك فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: که فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی که حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله** و یخلق، **ومجهول که چناں نبود**، نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. **وہر یکۓ ماضی ومضارع، وہر یکۓ معروف ومجهول می آید بر اوزان مختلفہ.** صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن **کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود ودر موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد وزائد** ....

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد ایں مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تأثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترکۓ مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شيئ باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب إمامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضے افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیہ وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ ایں اختلاف در مجہول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند:** بایں طور کہ آنچہ مقابل یکے ازیں سہ افتد اصلے ست، وہرچہ بعینہٖ در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلا کہ در متصرفات ایں باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنہ:** این تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو جہ، یکے: آنکہ باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۂ فاء وعین ولام ست، ودریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، ودوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیرا کہ یکے بمقابلۂ عین ودیگر بمقابلۂ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، ویکۓ حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجاے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جملہ را برائے ارتباط کلام مابعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ ایں کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلۂ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن وموزون بعینہٖ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلح بروزن افتعل باشد نہ افطعل، وصرف وجلبب بروزن فعل وفعلل ست نہ فعزل ونہ فعلب.

(نوادر الوصول)

ضد آں، و ہر یکٹ معروف و مجهول. بر دو گونہ است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - **قیاس آں بود کہ ہر یکٹ ماضی و مضارع. بر ہیژدہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی. بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع. بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.**

صیغہ: [أراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته إلى الضمير. (یحیی)] در اصل صوْغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گداختن، ودر اصطلاح ہیئات عارض بمادۂ کلمہ، وایں تعریف اولی ست از مشہور کہ هيئة للحروف مع الحركات والسكنات؛ زیرا کہ برقِ امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشہور چہ قِ حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نہ دارد، واگرچہ جوابش بتکلف دادہ اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہا دلالت دارد بر فاعلہا، وقیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا کہ فاعل غائب واحد وتثنیہ وجمع بود، وہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، وہمیں قدر مخاطب ومتکلم را؛ تا بضرب شش در سہ ہیژدہ صیغہ بیروں آید. **سیزدہ**: شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تثنیۂ مخاطب ومخاطبہ، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیہ وجمع آں. وعلت اشتراک آنکہ چوں متکلم بیشتر رو بروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. وچوں اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، وہمچنیں مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بود نش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغہ دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (یحیی) **چہار مشترک**: [تفعل در حاضر وغائبہ، وتفعلان در تثنیہ غائب وحاضر وحاضرہ، وأفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیہ وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد ودر ماضی سہ؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی كما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت إشارہ بآنست کہ موزون بہ را اوزان وصیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فعلاَ	فَعلُوْا	فَعَلَتْ	فَعلَتَا	فَعلْنَ	فَعلْتَ
فَعلْتُمَا	فَعلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعلْتُنَّ	فَعلْتُ	فَعلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعَلَ ولاَ فَعِلَ آہ. بدانکہ ....

فَعَلَ: ابتدائے صیغہا از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فَعَلاَ فَعلُوْا**: چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواوٗ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.

فَعَلَتْ: تا را برائے مؤنث ازان افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فَعلْنَ**: نون درآں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات درآنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فَعلْتَ: ماخوذ است از أنت، وفتح تا دریجا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیارست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور علي)

فَعلْتُمَا فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم. **فَعَلْتُ**: [تثنیہ دریجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فَعلْنَا: نون دریجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. **"ما" یا "لا"**: برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلاَ صَدَّقَ وَلاَ صَلّٰی﴾ (القيامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فَلاَ اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد:١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير للعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبنّهم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ "لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم دہ، و ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فُعِل ما فُعِلَ آہ.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چہار حرف أتين ست کہ در اولش جا گیرد، الف در یک صیغہ ہمچوں نون، ویا در چہار، وتا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	**يفْعَلاَن**	يَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلاَنِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف درینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) **اول آنرا إلخ:** مصنف درینجا محض درپے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) **اگر نبود:** اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) **أتين:** صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از أتی یأتي آمدند آں زناں. **در اولش إلخ:** زیراکہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء رامے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يفعَلُ: میکند ویا خواہد کرد آں یک مرد در زمانہ حال یا استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

يفْعلاَنِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت ازاں شدہ بود لہٰذا نون را کہ از حروف زیادت ست، وبا حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیہ کسرہ دادند؛ لأن الساكن إذا حرك حرك بالكسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیہ، وگاہے نون تثنیہ را فتحہ وضمہ ہم دہند چنانکہ ﴿ أَتَعِدَانِنِي ﴾ (الأحقاف:۱۷) بفتح نون و﴿ تُرْزَقَانِهِ ﴾ (یوسف:۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. **بحرکات ثلثہ:** لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ينصر ويضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتحه مضارع مجهول شود نحو: یفعل آه **کلمه ما ولا تغیرے** در **لفظ** مضارع ندہد نحو: لا یفعل، وما یفعل و"لن" مضارع را **بمعنی مستقبل** گرداند، و مسمّٰی بنفی تاکید بلن، و در آخر چهار صیغه نصب کند، وجائیکه **نون اعرابی** یابد بیفگند نحو:

لَنْ يَّفْعَلَ	لَنْ يَّفْعَلاَ	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلاَ	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَ	

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمه "لا" قلیل ست، لیکن نه مانند دخول "لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست که از اثبات نفی میشود، امّا بعد دخول "ما" و"لا" بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفته: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما یقوم زید، ونیز گفته: که نزد سیبویه از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللهِ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذہب سیبویه ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الکافرون: ۲). (یحیی)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی "لن" سه قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزله است؛ لہٰذا نفی رؤیت کرده اند؛ زیراکه حق تعالى ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، وبنابراین قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طه: ۹۱) چراکه "لن" تابید می خواہد و"حتی" تحدید وانتہا، مگر اینکه ارتکاب تجوز کرده گویند که اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکه مقتضایش نفی مستقبل ست نه تاکید ونه تابید وآن شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعره است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ۱۷) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ویحیی)

نون اعرابی: ای نونیکه بدل اعراب آمده، وایں سوائے نون جمع مؤنث بیفگند؛ ازانکه علامت رفع به نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، کقوله:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و **مسمّٰی بنفی جحد**، ودر آخر چهار صیغه **جزم کند** اگر حرف علت نبود، **اگر بود بیفگند**، چنانچه در لم یدع، و**نون إعرابی را بیندازد** نحو: لم یفعل آه، **چوں نون ثقیله** در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں نخواند آں یکمرد در آری **نون اعرابی** راحذف کنی، وواوٗ جمع راکه ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر راکه ما قبل آں مکسور ست **بیفگنی**، ....

مسمّٰی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیه اطلاعے نیافته ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے "کتاب الخصائص" است از ابن جنی، درآں بتذکره نفی جحد خیلے بسیط داده، پس عدم اطلاع بریں تسمیه از قلّت تتبّع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانسته انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد لہٰذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقه وشجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص که مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابهت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیه که اصلست در حروف جازمه، یعنی چنانکه "إن" جازمه ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند همچنیں "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود:** ای اگر واوٗ ویاء والف بود بیفگند؛ چراکه جازم رفع را از آخر می افگند هر گاه در معتل رفع از جهت استثقال قبل جازم محذوف بود پس هر گاه جازم برو آمد در آخر سوائے حرف علت که مشابهت تامه باحرکت دارد نیافت لاجرم همیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با "لم" إثبات حروف ثلثه هم آمده. (رضي)

بیندازد: چراکه علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم هم آمده. (رضي)] **آخر مضارع:** اگر گوئی: که لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیله بمعنی استقبال، پس چگونه جمع هر دو درست باشد؟ گویم: که لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابی را:** چراکه فعل بانون ثقیله مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراه اجتماع نونات، وایں نزدکسے ست که فعل بانون ثقیله پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واوٗ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واوٗ را در جمع جهت اجتماع ساکنین حرکت ضمه دهند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسره؛ تا ما قبل نون در جمع همه جا مضموم ودر مؤنث حاضر همه جا مکسور بیک وتیره باشد. (رضي)

بیفگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنها مده ست، واگر ایں واوٗ برقرار ماندی البته موجب ثقل شدی، پس ضمه را براں دلیل گذاشتند وواوٗ را حذف کردند. وسیبویه گوید: که اگر اضربون واضربین همچو اضربان می گفتند، وواوٗ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی همچو تمادّا الثوبَ. (رضي)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تثنیه وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چهار باقی مفتوح، ونون ثقیله مکسور باشد غائب باشد یا مخاطب اگر پس الف افتد، وگرنه مفتوح ای مفتوح باشد چنانچه لام تاکید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول

لَیَفْعَلَنَّ	لَیَفْعَلَانِّ	لَیَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانِّ	لَیَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفه حکم نون ثقیله دارد . . . .

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکوننّ وچهار نون در یمننّ؛ زیرا که در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیله**: بدانکه دخول این نون اکثر واشهر بر مستقبلے ست که دران معنی طلب باشد همچو امر ونهی واستفهام وتمنی وعرض، ودر مستقبلے که خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند همچو لام قسم، وأما زائده برائے توطیه، وهمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واوٗ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے را که واوش از جهت ضمه ما قبل درینجا افتاده باشد، وواحد مؤنث حاضرے را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، وجمعے را که ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه وکسرهٔ ما قبل بعد سقوط واوٗ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واوٗ ویاء را حرکت ضمه وکسره داده شود. (أنور علي) **مکسور**: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت وے با نون ثقیله تثنیه در زیادت بعد الف، ووجه کسره نون تثنیه بالا گذشت.

وگرنه مفتوح: ازانکه خفت مطلوب ست. **لَیَفْعَلَنَّ**: هر آئینه هر آئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آن یک مرد در زمانه استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغهٔ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر. **لَتَفْعَلَانِّ**: صیغه تثنیه مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر.

حکم نون إلخ: ای در افادهٔ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی: ﴿لَیُسْجَنَنَّ وَلَیَکُوناً مِنَ الصّٰاغِرِینَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا که زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیه السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکه خودش ساکن ست، **وجائیکه** پیش از ثقیله الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجهول

لَيفْعَلَنْ	لَيفْعُلَنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتفْعُلَنْ	لتفعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید **بمعنی منع** گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیله وخفیفه بطوریکه دانستی در آر. **لام** مکسور که آں را **لام امر** خوانند. . . . .

وجائیکه: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حده، لیکن یونس وکوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجواب میدہد از التقاء ساکنین باینکه الف واقعه قبل ایں نون بمنزله حرکت ست؛ چراکه در آں مده است.

وازینجا ست قراءة نافع: ﴿مَحْيايْ﴾ (الأنعام: ١٦٢) وقولهم: "التقتْ حلقتا البطانِ" ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسره از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجه حمل کرده شد قوله تعالی: ﴿وَلا تَتَّبِعانِ﴾ (يونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکه ہر یک از خفیفه وثقیله نزد سیبویه اصل ست برأسه، ونزد کوفیین ثقیله اصل ست. (رضي)

لَيفْعَلَنْ: ہر آئینه ہر آئینه خواہد کرد یا، کرده خواہد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجهول. **لَتفْعَلَنْ**: صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. **لَتفْعُلَنْ**: باسقاط صیغۂ تثنیه وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیه مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتفْعَلِنْ: باسقاط صیغۂ تثنیه وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّٰی به نہی شده باآنکه نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام كي که آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد که ایں لام بعد واؤ وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفیان وقالون وبزی، وگاہے بقرینه در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، وكسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (إبراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفته: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها تيذن؛ فإني حموها وجارها =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجہول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلَا	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي لتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ ایذن بجائے تیذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند؛ لہٰذا امر را مبنی کردند، وکوفیان چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلّت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم: تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب کند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمدہ. (رضي)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: ليغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول درآید نزد بصریان. **لِيَفْعَلْ:** ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہٰذا ہمہ را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست؛ لہٰذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغہ:** تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیگفنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش ہمزۂ وصل مضموم در آر اگر عین کلمہ مضموم بود، وگرنہ مکسور، ودر آخرآں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلاَ	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ در عین وہر در نون بنہجیکہ پنداشتی در آرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف مبنی اصل..................

بیگفنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ مے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ في الجملہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع وکلم وتکلم، ودر صیغہائے کہ می آید بحالت وصل مے افتد، پس اعتبار رانشاید.

ساکن: واگر متحرک باشد آخر راساکن کن اگرحرف صحیح بود چوں: از تَعِدُ عِدْ، واگرآخر حرف علت بود آنرا بیگفن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) **ہمزۂ وصل**: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ براسم آید یابر فعل وحرف ازانجاکہ حرف مبنی است واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، ودر غیر آں، مثل: اُقْتُدِرَ ماضی مجہول؛ تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چراکہ ساکن مانع قوی نیست، كذا في "الرضي"، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، وبامکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.

ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ ولہذا در حروف ہجا مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود راباہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد كذا في "نوادر الوصول".

مبنی اصل: [نزد جمہور: زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یاتقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو=

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونه است: مبنی آنکه آخر وے بدر آمدن **عامل** تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کننده اعراب حاصل معنی ست نحو: ضرب زید ورأيت زيدا ومررت بزيد دو نوع خبر ست: **متمکن** مبتدا که جائے دہد اعراب وتنوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، و**متقی** که جائ ندہد کسره وتنوین را مگر بداعیه، نحو: صدق أحمد، ونیز بر سه اسم گونه است: **مصدر اسے که** . . . .

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکه بنایش محتاج مشابهت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل که محتاج مشابهت بود، وآنرا لازم ست که مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشاره که محتاج بمشار الیه است، ومثل حرف که بضم ضمیمه احتیاج دارد، یا عارض که گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: يا زيد! که با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منه) **آخر وے**: ایں تعریف بطور جار الله زمخشری ست.

عامل: آنچه آخر کلمه را بگرداند از حالتے بحالتے. (منه)

من ضرب هؤلاء: يحتمل که "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. **متمکن**: مخفی نماند که متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما في "الصحاح" نه بمعنی منصرف چنانکه مصنف گفته آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زيد که دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابله وتمکن است؛ چه تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صه ومه که اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حينئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمه فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الكسرة والتنوين. (یحیی) **کسره وتنوین**: [ای نون ساکن که در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج که ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور که ممنوعیت کسره نزد شاں به تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسے که: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ **فعل** بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے مصوغ **از مصدر** باحداث
ساختہ شدہ
ہیئتے ومعنی **بابقائے** مادہ ومعنی آں كصوغ الأواني و**الحُلي** من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر
جمع انیہ بمعنی ظرف زیور از نقرہ
ونہ مشتق از وست **بر سہ وجہ** ست: **ثلاثی** کہ درو سہ حرف اصلی بود، ورباعی کہ درو چہار حرف
اگرچہ زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یک دو قسم است: مجرد کہ درو حرف زائدہ
ازثلاثی ورباعی وخماسی ای تنہا از زائد
نبود، چوں: **فَرَس**..............................

ماخذ فعل إلخ: [احتراز ست از ضاربية ومضروبية.] حقیقۃ جائیکہ فعل باشد، یا تقدیرا جائیکہ فعل را ازو مطلقا بنا نکردہ باشند، مثل: أفكل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ ففعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وحریف مثلا کہ ماخذ جعلی برائے ألبن وأحرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہورست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیراکہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق**: بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سہ قسم ست: زیراکہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نهق، یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد درینجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازان آنچہ از مصدر نیاید چوں ذأبت ماخوذ از ذئب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر.] احتراز ست از نعق مشتق از نهق باشتقاق اکبر.

الحلي: بروزن دُلي اصلش حُلوِيٌ، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. **بر سہ وجہ**: مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نہ مطلق اسم معرب را؛ زیراکہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ مستدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب وما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست واینجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضمۂ اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنیں رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس**: جنس اسپ نر باشد یا مادہ، كذا في "القاموس".

و **جَعْفَر** و **فَرَزْدَق** ومزید که در وزائد ہم بود، چوں: حِمَار وقِنْفَخْر وخُزَعْبِيْلٌ، **زیادتی** اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل[1]	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِلَ	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہرپر، وبمعنی ناقۂ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر يحيى برمكي، وکیمیا گری کہ زر جعفري منسوب باوست، وآنچہ بمعنی خربزہ وحمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازاں اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد وفربہ بود، یا بنا برآنکہ روئے مدور درشت وقبیح داشت. **زیادتی**: بدانکہ ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت ے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" وجلبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، وحاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رایعنی سلامت وخصوص رامثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری براں افزایند، وایں محض تکلف ست.

لہٰذا عبد الحکیم ایں توجیہ راغیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغليط لفظ سلامتی وامثال آں تنصیص مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست؛ لہٰذا تاج الأذكياء ورئيس الكملاء مولانا أبو محمد سعد الله - غفر الله ذنوبهم- در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کردہ قائل بزیادت شدہ اند واز نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علي)

فِعْل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیروں آمدن، ازض. **فَعْلَة**: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، ازس.

فِعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شدہ را جستن، ازن. **فُعلَة**: بالضم، نحو: كدرة غبار آلود شدن، ازس.

فَعَل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. **فَعِلة**: بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ض. **فِعَل**: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، ازك.

فُعَل: بالضم والفتح، نحو: هدى راہ نمودن، از ض. **فَعَال**: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. **فِعَال**: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. **فُعَال**: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. **فَعَالة**: بالفتح، نحو: زهادة پرہیزگار شدن، ازس. **فِعَالة**: بالکسر، نحو: دراية دریافتن، ازض. **فُعَالَة**: بالضم، نحو: بغاية جستن، ازض.

---

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	**فَعِيْلَة**	**فُعُوْل**	**فُعُولة**	**مَفْعَل**	مُفْعِل	مَفْعَلة	مَفْعِلة	فَعْلیٰ
فِعْلیٰ	فُعْلیٰ	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلاَن	**فَعَلان**	فَعَالِيَة	فَعْلُوْلَة	

وی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ **وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُّوْلَة** وفَعْلُوَّة **وفَعْلاء وفَيْعلوْلَة وجز**

یعنی کمتر

آں و للمبالغة تَفْعَال وفِعِّيلی وفَعَلُوْت وفَعْلُوْتیٰ وتِفِعَّال..............

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشيدن برق، از ض. **فَعِيْلة:** نحو: قطيعة بريدن از خويش، از ن. **فُعُوْل:** بالضم، نحو: دخول درآمدن از نصر. **فُعُولة:** بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفيد شدن، از س.

مَفْعَل: نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، يا الف شد كوشش كردن از فتح، ومحمدة ستودن از سمع، ودعوي خواندن از نصر، وذكرى ياد كردن از نصر، وبشري مژده دادن از نصر، ولیان، أصله لويان واوٗ يا شد ودر يا ادغام يافت مدافعت كردن از ضرب، وحرمان بے بهره ماندن از ضرب، وغفران بخشيدن از ضرب، وكراهة ناخوش شدن از سمع، وقيلولة در نيمروز خفتن از ضرب.

فَعَلان: نحو: نزوان جستن نر بر ماده، از نصر. **مفعول:** نحو: مكذوب ومكذوبة وكاذبة دروغ گفتن، از ض.

فعول: نحو: قبول پذيرفتن، از س. **مَفْعُلَةٌ:** نحو: مملكة مالك شدن، از ض. **فعولة:** نحو: جبورة تكبر كردن، از ن.

فعلاء: نحو: رغباء خواهش كردن، از س.

فَيعلوْلة: نحو: كيونونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وكوفيان كونونة بضم فا كلمه بود، ضمه فا بفتحه بدل كردند: تا بهمه مصادر ذوات الياء كه مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازاں واوٗ را بيا بدل كردند براۓ حمل بر اخوات او واين تكلف محض ست، وسيبويه وبصريان گويند: اصل آں كيونونة بفتح عين ست، واوٗ بقاعدهٔ مرمي يا شد ودر يا ادغام يافت، پس ازاں ياۓ مفتوح براۓ تخفيف حذف شد، رضي گويد: قول سيبويه اولى ست.

للمبالغة: اختلاف كرده اند كه در اوزان مبالغه ومصادر آيا مناسبت ست؟ واين مسلك زمخشري ست، وبهمين رفته اند غير سيبويه بدليل آنكه چوں اين باب كثير الاستعمال ست اولى كه قياسى باشد، وسيبويه گويد: كه ثلاثى اند لا غير. (شرح المراح)

تَفْعَال: نحو: تجوال بسيار جولان كردن، از نصر. **فَعِّيلى:** نحو: دليلى بسيار راه نمودن، از نصر.

فَعَلُوْت: نحو: رغبوت بسيار خواهش كردن، از س. **فَعْلُوْتى:** نحو: رغبوتى بسيار خواهش كردن، از سمع.

تِفِعَّال: نحو: تقطاع بكسر تين وتشديد طاء بسيار بريدن، از منع.

وغيرها، وبنائے **مَفْعِل** مطرد ست **كفَعْلة** لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، واسم **مشتق شش نوع است:**

ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْنَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فَعِل	فَعِيْلٌ[1]	**فَعُوْلٌ**	**فَعَّال**	**فُعَّال**	**مِفْعَل**	مِفْعَال	**مِفْعِيْل**	**فِعِّيْل**	**فُعَلة**	**فُعَّل**

غيرها: چوں: كذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبى وغلبة بضمتين وتشديد ياء، وغلبى بكسرتين وتشديد، وساكونة بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم ہمزه وعين مهمله بسيار يارى كردن. (شرح الأصول)

مَفْعِل: بكسر عين وفتح آں. (نوادر الأصول) **كفَعْلَة إلخ**:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنكه دلالت كند بر چيزيكه در وصفت حادث شده، چون: ضارب يعنى شخصيكه در و وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانكه صرفيان از مصدر واسم فاعل وغيره بحيثيت اشتقاق وتعداد صيغ وجز آں بحث مى كنند، ونحويان از حيثيت عمل لهنا.

فَاعِلٌ: برائے مذكر وگاہے برائے مؤنث آيد، چوں: حائض وطالق كه اسم فاعل اند بتاويل شيء طالق وانسان حائض نزد سيبويه، وخليل گويد: كه اسم فاعل نيستند بلكه ايں اشتقاق از حيض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنى صاحب درع پس بمعنى ذو طلاق وذو حيض باشد، وكوفيان گويند: تاء دريںها مقدر ست بجهت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد ميكند آنرا امرأة حاملة ومرضعة كه با عدم لبس تاء مقدر نيست. **فَعِل**: نحو: حذِر بسيار پرہيزگار، از علم.

فَعُوْلٌ: نحو: ضروب بسيار زننده. **فَعَّال**: نحو: قطاع بسيار برنده، از منع. **فُعَّال**: نحو: ضُرّاب بسيار زننده.

مِفْعَل: نحو: مجزم ومجزام بسيار قطع كننده، از ضرب. **مِفْعِيْل**: نحو: منطيق بسيار گو، از ض.

فِعِّيْل: نحو: شريب بسيار نوشنده، از علم. **فُعَلة**: نحو: ضحكة بسيار خنده كننده، از علم. **فُعَّل**: نحو: قلب بسيار دانا بتقليبات امور از ض.

---

[1] نحو عليم بسيار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاَّمة** و**فروقة** و**مجزامة**.
برائے زیادت در مبالغہ

و **اسم مفعول**، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ[1]	مَفْعُولان	مَفْعُوْلُوْن	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلتان	مَفعُوْلاتٌ

وفَعُولٌ و**فَعيل** و**فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفِعل وفاعل.
قتول بمعنی مقتول — کاتم بمعنی مکتوم

واسم **تفضيل**، **ميزانه**: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.
کنندتر آں یک مرد

واسم آله، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلة مِفْعَال**، وقلّ فِعَال، والجمع: **مَفاعِل** ....

علامة: بسیار بسیار داننده از علم. **فروقة**: بسیار جدا کننده از علم. **مجزامة**: بسیار برنده از ض.

اسم مفعول: [آنچه دلالت کند بر چیزیکہ بر و ماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زده شده. (منه)] بنائے آں از مضارع مجہول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہٰذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند: چه اگر ضمه علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول إفعال مے شد. وچوں بعد فتحه ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمه دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند: تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکه فعل متعدی باشد: چه از لازم بدون تعدیه بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونه ذُهِبَ مجہول. (شرح صراح، رضي)

فَعِيل: جریح بمعنی مجروح. **فُعلة**: چوں: ضحكة آنکه بر وخندند. **فَعْل**: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست که اشتقاق کرده شود از فعل برائے کسے که متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

میزانه: نه گفت: ميزانه منه؛ زیرا که افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل درانجا بزیادت لفظ أكثر یا أشد باشد، چوں: أكثر استعمالا وأشد استخراجا، و ہمچنیں از لون وعیب و برائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکه ساخته شود از فعل برائے آله. (شرح الأصول)

مِفْعَل مِفعَلَة: چوں: مخيط آله دوختن، ومفرقة آله جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مِفْعَال: بکسر فاء، چوں: مخياط آله دوختن. **مَفاعِل**: جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

---

[1] کرده شده.

مَفَاعِيْلُ وفَعَائِل، وشذّ **مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم **ظرف**، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبه، أوزانها منه:

فَعْل	**فِعْل**	**فُعْل**	**فَعَل**	**فَعِل**	**فَعُل**	**فِعَل**
فِعِل	فُعّل	فعُل	أَفعلُ[1]	**فاعِل**	فَيعلُ[2]	**فَعال**

مفاعيْل: جمع مفعال، چوں: مفاتيح جمع مفتاح. **شذّ مُدُقّ**: بمعنی کوبہ، ومنخل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدہن ہمہ بروزن بلبل، ومکحلة ومحرضة بروزن بلبلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمہ دان وآنہ صاف کردن گیاہ اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در "أصول" ہمین رااختیار کردہ.

مُنخُلْ: [اِی غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منہ)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ بآں آتش کنند، وقیوء آنچہ بآں قے کنند. (شرح الأصول) **مفْعَل مفعِل**: یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحیی ومقر ومذب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منہ)

صفت مشبہ: اِی لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ درو صفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن اِی شخصیکہ درو نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ درو صفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ درو صفت زدن حادث شدہ. (منہ)

فَعْل: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. **فِعْل**: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. **فُعْل**: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. **فَعَل**: نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعِل**: خَشِن درشت از ك. **فَعُلٌ**: نَدُسٌ زیرک، از ع.

فِعَلٌ: زِيَمٌ پراگندہ. **فِعِل**: بِلِزٌ کوتاہ وزن فربہ. **فاعِل**: نحو: کابر بزرگ، از ك. **فَعال**: نحو: جبان نامرد، از ك.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جيد دازن.

فِعال	**فُعَال**	فَعَّال	**فُعَّال**	**فَعِيْل**	فَعُول[1]	فَعْلى[2]
فُعْلى[3]	**فَعَلى**	فَعْلان[4]	**فُعْلان**	**فَعَلان**	فَعلاء[5]	**فُعَلاء**

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فَلْسٌ[6]	**فَرَسٌ**[7]	كَتِفٌ[8]	عَضُدٌ[9]	**حبر**

فعال: نحو: هجان شتر سفید. **فُعَال**: [نحو: كُبَار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فُعَّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] نحو: كُبَّار بزرگ، ازك. **فَعِيْل**: نحو: كريم.

فَعَلى: نحو: حيدى مادۂ خر جہندہ از سایۂ خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آوردہ اند کہ بریں وزن صفت مذکر غیر ایں لفظ یافتہ نشد حال آنکہ ایں حصر غلط ست؛ زیرا کہ وَقَرى بمعنی شبان گلہ گوسفند، وجَمَزى خر شتاب رفتار، وقَطَفى بمعنی مرد كثير النكاح آمدہ است، كذا ذكره البلقياني، بلکہ جَمَزى را ایں ہر دو بزرگوار صفت نقل کردہ اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عريان برہنہ، ازعلم. **فَعَلان**: نحو: حيوان، از س.

فُعَلاء: نحو: عشراء مادۂ شتر کہ بر حمل او دہ ماہ گزشتہ باشد.

غير ذلك: ہمچو قدوس وقابوس ومسكين ومساح. (شرح الأصول)

دہ وزن: وقیاس دوازدہ بود بضرب سہ حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروک شدہ، ودُعل منقول ست، وحُبك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فاء وکسر عین معتبر داشتہ اند برائے آنکہ موزوناتش یافتہ می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاہی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی کہ بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[1] نحو: رؤوف. [2] نحو: عطشى. [3] نحو: حبلى از س. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.

[7] اسپ. [8] شانہ. [9] بازو.

عِنَبٌ	إِبِلٌ[1]	قُفْلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، **ودر فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، ودر عَضُد، عَضْد، ودر إِبِلٌ إِبْلٌ، **ودر قُفْل** قُفُل ودر عُنُق عُنْق.

بروزن حبر بروزن فلس كفلس كحمر

ورباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: **جُحذب** ....

إبل: برین وزن نزد سیبویه جزاین لفظ نیامده، واخفش بلز براں افزوده، وابن حاجب ہم بداں رفته، ورضي وغیره إجر وإطل وإبط وإقط وإید نیز اضافه کرده اند. **صرد**: جانوریست بزرگ سر که کنجشکان را شکار کند، وگویند که اول طائرے ست که روزه داشت برائے خدا. **عنق**: گردن وجماعة مردمان در وے. (شرح الأصول) **رواست**: این حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را ودر دو حرف از دو کلمه، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، ودر کرم کرم، ودر ضرب مجهول ضرب، وہمچنین در ینطلق بکسر لام ینطلق بسکون آں، ودرادرك منتفخا بکسر فاء وسکون آں، ووهو ووهي ولهو ولهي وفليضرب وجزآں بسکون دوم، ونزد کوفیه جائز است مثل فرس بسکون واو فتحه راہم، وبصریان گویند: ہر لغتے که مفتوح العین آمده است لغتیست برأسه، نه فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامده؛ ازانکه فتحه خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) **در فَخذ**: ای درفعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکه عینش حرف حلق نباشد.

در قُفْل: بدانکه نزد اخفش وعیسی بن عمرو در قفل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست که عین راضمه دہند بدلیل اینکه چنانکه نزد ایشان تخفیف به تسکین مطلوب ست ہمچنین اتباع وتناسب نیز مطلوب ومہم ست؛ ولہذا در دلي وقسي فاء کلمه راکسره دادند ومنتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، کذا في "شرح الاصول". **برثن**: بال وچنگال مرغ شکاری.

درهم: سه ماشه وچہار جو از نقره، کذا في "الرياض". **قمطر**: آنچه دراں کتاب نگاه دارند. **جُحذب**: بدانکه پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحذب بالضم وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزوده، وگویند: آں مخفف جحاذب ست، وفراء تخلب وبرقع روایت کرده، وضم ثالث درین ہر دو اگرچه مشہورست، لیکن روایت ثقه رد نتواں کرد، وہم درقعدد وفعلل وسودد و عوطط =

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد را چہار:

سَفَرجل[1]	قُذعمل	جَحْمرش[2]	قِرطعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غَضْرفُوط[4]	خُزَعبیل[5]	**قِرطَبُوس**[6]	قبعثریٰ[7]	خَندریسٌ[8]

فصل

بدانکہ مصدر و فعل وسائر مشتقات بر دو گونہ است: ثلاثی ورباعی، وہر یک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ درو یا در ماضی او...

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضي)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید را سہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتاد وچند مثال بر اں افزودہ.

قِرطَبُوس: وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قطربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرطبوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل: پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود؛ لہٰذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) **رباعی:** نہ خماسی؛ زیراکہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہرگاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (أنور علي)

درو یا در ماضی الخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "در ماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

---

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شۓ قلیل. [4] ہندی بامعنی. [5] چیزے باطل. [6] بلاد ناقۂ بزرگ.
[7] شتر فربہ. [8] شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که درو سه حرف اصلی ست با زیادتی. ورباعی مجرد آنست که درو یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف چوں بعثر اصلی باشد وزائد، یا ماضی که درو چهار حرف اصلی وزیاده بود، وزیادتی فعل بیش از سه حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد را شش باب ست: . . . .

= وکلمهٔ "یا" برائے منع خلوست، پس جائز که درو وہم در ماضی او سه حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکه ثلاثی نزد اہل فن آنکه درو سه حرف اصلی باشد، ومجرد آنکه درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکه درو زائد ہم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد که بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچه آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید که ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصهٔ تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلا باب ست که ماضیش تنہا سه حرف اصلی داشته باشد، وایں تعریف بر مجموع باب باہمه تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست که صیغهٔ ایست از صیغہائے باب. آرے، ایں قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے ورود اینہمه بریں تعریف لفظ "درو" افزوده که بر ہمه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چهار حرف: چوں: یبعثر ومبعثر وبعثرة. **لایتجاوز ستا:** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: أکرم، ودو مثل: احمر، وسه ہمچو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچه عقلانه میشدند از ضرب حرکات سه گانهٔ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد؛ لہذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر؛ لہذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند؛ تا شبهٔ خروج از کسره بضمه وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید.

وبدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، وجمله مشتقاتش که باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشته باشند، واصل در نسبتش مصدر ست؛ لہذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب إفعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي:
مصدر معروف مصدر مجهول
لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ،
بكسر العين جمع مضرب ومضربة
جمعها: مَضَارِبُ ومَضَارِيْبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبُ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی وضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْراً نَاصِرٌ، نُصِرَ يُنْصَرُ نَصْراً مَنْصُوْرٌ، **اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.**

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لہذا بماضی ومضارعش منسوب نمودہ گویند: از باب نصر ینصر وفتح یفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیراکہ کسرہ در عین مضارع اصل ست باآنکہ ایمہ تصریح کردہ اند باینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیدہ باشند یانہ. (أنور علي)

فعل يفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ "فهو ضارب"، ومفعول را بلفظ "فذاك مضروب"، ودر امر وغیرہ لفظ "منه" ذکر کنند؛ تا ربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنیں واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است، وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ "شرح نوادر الوصول" وشرح یحیٰی بہاری ہم بر آنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْباً: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، وبر زمین رفتن بطلب روزی، ویاد داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **اُنْصُرْ:** گاہے باضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: **فَعِلَ یَفْعَلُ**، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چہارم: **فَعَلَ یَفْعَلُ**، بفتح العین فیهما:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ یَفْعُلُ، بضم العین فیهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، اُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکه روا ست **تسکین عین** فَعِلَ وفُعِلَ، ودر شَهِدَ **شَهْدَ شِهِدَ**.

مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بکسر العین فیهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فَضِلَ يَفْضُلُ از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛ ....

فعل يفعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا که از أم الأبواب است. **مَسْمَعٌ**: درینجا بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآله وصیغ مجهول همه ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. **فَعَلَ يَفْعَلُ**: مقدم کرد بر کرم؛ زیرا که فتحه از ضمه اخف است.

كَرَماً: بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) **تسکین عین**: یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم وبعد ولیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. **شَهْد**: بکسر فاء وسکون عین، ودر همین لغت ست نعم وبئس، سیبویه گفته: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شِهِدَ**: بکسر فاء از اتباع عین.

حِسْبَاناً: بالکسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم والکسر وحساب وحسبة وحسابة ہر سه بالکسر از نصر آمده است، كذا في "الصحاح" و"القاموس "، وگفته اند: که صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامده، وحسب از سمع نیز آمده درقرآن مجید ہمچنین ست.

اما فضل يفضل: [از ہمه مؤخر نمود؛ زیرا که بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

والہٰذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود. بدانکہ اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچہ دانستی.

ورباعی مجرد رایک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چہ فضل یفضل وکاد یکاد یافتہ شد. وحاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند؛ چہ اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے بامضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنہ عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، متتبع لسانین ماضیش از علم ومضارع آں از نصر برزبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید. (نوادر الوصول)

وهذا كدن: زیراکہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرۂ عین رابفاء دہند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمہ شاذ: ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف درو شاذ ست، قیاسا برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واؤ مقدم ست، واستعمالا برائے آنکہ رضی گفتہ است: قلیل، وبعضے صرفیان کاف را مضموم یافتند، دانستند کہ اصل کاد کود بضم واؤ ست، پس کسرۂ کاف راوجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، كذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شازدہ در چار حالت لام اول شصت وچہار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراہت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکہ: اصل در تعیین مصدر ست؛ چہ اصل ہمہ صیغہا است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید: ازانکہ ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہرگاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست؛ زیراکہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست؛ یا آنکہ در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکہ ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست کہ اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید ہم دریں صورت یکجا می شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلَالاً وفَعْلَالاً و**فَعْلَلى** و**فُعْلُلاء**. و **مصدر رباعی** وثلاثی مزید بر مفعول وے
چوں دحراج چوں زلزال
نیز می آید. ورباعی مزید را **سہ باب** ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو با ہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست در آخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: **تسربلة**.

بعثر يبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. **فعللى**: چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن. **فعللاء**: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانو افگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش را فقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فیعال، واز فعل فعال بنا کنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث را کسرہ دہ اگر ساکن در میان آنہاست، وإلا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعل وافعال کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافتعال وفعلال وافعیلال گوئی. اما أشہر در فعل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعیل بر خلاف قیاس مذکور تفعيل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فیعال است برأسہ وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از مصادر فعل را دانستہ باشد، کذا في "أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرنجم ومستخرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (یحیی)

تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را در ینجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہمچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِرٍ، اُقْشُعِرَّ يُقْشَعَرُّ مُقْشَعَرٍ، اِقشعرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلْلِيْلَةٌ.
كقشعريرة وطمأنينة

ثلاثی مزید بر دو گونہ است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم ست: یکے آنکہ درو یا در ماضی او . . . .

اقْشَعِرْ: بفکّ ادغام وسکون آخر. فائدہ: بدانکہ نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست؛ لہٰذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست؛ ازانکہ حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت دادہ اند، ونزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسرہ وفتحہ، واگر مضموم العین ست بضمہ نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مدہ، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدھا، وقراءت قرآن بہر دو لغت آمدہ است، قال اللّٰہ تعالی: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ۲۳۳) بالإدغام، قال اللّٰہ تعالی: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفك.

لہٰذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسرہ وفتحہ در امر ذکر کردہ، ولغت ثالث یعنی ضمہ حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست درینجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکہ در ثلاثی یا رباعی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منہ) **مطلق:** ازان کہ خالی ست از قید الحاق. (یحییٰ)

درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: یقشعر ویستنصر وقشعریرۃ اگرچہ دریہنا ہمزۂ وصل نیست اما در ماضی اینہا ہمزۂ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکه نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) **نبود:** یعنی در ویا در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، وإلا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیرا کہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: أذاکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چناچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أکبریة" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَأَلَّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: اِزْيَأَنَّ أي حسن وافوعل چوں: اکوھد کاقشعر از کھد بمعنی جہد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ"اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی، وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، کذا في "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، وازانست افتعله الله تعالی در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) **انفعال:** ایں وزن نیز مستعمل ست، في "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فعلته فانفعل، کقولك: کسرته فانکسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطًا**	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعیعال:

اِخْشَوْشَنَ	**يَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِيْشَانًا	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اِعْلِوَّاطًا: دست در گردن شتر انداختہ سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، کذا في "القاموس"، وآنچہ در نسخ "منشعب" مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر "صحاح" گفتہ: واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعلیواط نیز آید، کذا في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشِنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: یکرم ویدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: یجتنب ویستنصر، إلا از باب افعل وافاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفاعل ست ،چنانکہ مکسور آید اخصم یخصم کہ ماخوذ ست از یختصم، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف ویتدحرج ودر ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: یعلوط ویحمر، والا حذف کنند، چوں: مدھام، ودر مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، ودر مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخْشُوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعہد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واجتنب، واگر ہیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: أکرم وکرم ودحرج وقوتل واحضر، وشامل تر ازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمِرَّ
يُحمَرُّ	**مُحْمَرٌّ**	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعيلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	**اِدْهِيْمَاماً**	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اما آنکه در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	**إِكْرَاماً**[1]	**مُكْرِمٌ**	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	**مُكْرَمٌ**

اِحْمَرَّ: بدانکه ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وافاعل وافعل که فرع آنہاست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی که واوِ دومش مبدل بیاشد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیره، وازینجاپی بری که ادغام اصلی در لام کلمه نشود. **مُحْمَرٌّ**: اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. **اِدْهِيْمَاماً**: سیاه شدن، قوله تعالی: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن:٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) **پنج باب إلخ**: کثیر را تابع واحد کردند نه بالعکس؛ چراکه دراں فائده تخفیف حاصل ست نه در عکس آں. **إِكْرَاماً**: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالَة وفَعَال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وإبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتاً﴾ (نوح:١٧) وشارح "تسهيل" گوید: که حق آنست که گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس كرامة ونبات مصدر مجرد است که مقارن فعل إفعال شده، واگر كرامة دراصل إكرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چه ساکن را وقت حرکت کسره دہند؛ تا کسره دلالت می کرد بر حذف ہمزه، وظاہر کلام سیبویه آنست که نبات اسم ست که قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکه آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس ویافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند ملقح ومسهب ومحصن، وبر فعول، مثل: نتوج، نه منتج چنانکه مشتہر ست. (نوادر الوصول)

مُكْرَمٌ: بفتح راء اسم مفعول بر وزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تالازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على **تَفْعِلَة** وفِعَال و**فَعَال** و**فِعَّالٍ** و**تَفْعَالٍ**.

نحو سلام وكلام

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً[1]	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ	تَقَبَّلْ

وجاء تملاق.

أي قليلا

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء: مصنف يجيء صيغۂ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلّت مصادر مذکوره، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تفْعلة: وزن تفعلة از ناقص کلیةً واز مہموز اکثرے آید، چوں: تعزية وتخطية، اما نزد زمخشری تاء در تعزية وغیره عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزِي بدو یاء بروزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعَال: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قولہ تعالى: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَّابًا﴾ (النبأ:۲۸) برقراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافية" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیة برقراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فعّالٍ: نحو: كذاب بتشدید وتخفیف ذال. **تفعال**: نحو: تكرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان برآنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولامشاحة في الاصطلاح. (منه) **وجاء تملاق**: [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وطيرة نیز از مصادر ایں باب ست، مصدر ش بروزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نیامده.

---

[1] پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابَل

و تتقطعت و تشابهت **بزیادتی تائے اول** و**تفاوت** **بفتح** و**کسر** واوْ شاذ ست، چوں در آید تائے
روباروی شدن
مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست **حذف یکے** **در معروف**.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

و **جاء** **فِعَال** و فِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست إشابة. **تفاوت**: تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح وکسر**: اما ضمۂ واوْ قیاسی ست. **حذف یکے**: [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَتَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویہ، وبصریین ثانی؛ زیرا کہ اول علامتِ مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیرا کہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، وإلا اگر در مجہول اول راحذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی راحذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَئَايَلْتُه بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعلته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العين از باب منع را با سَايَلْتُه اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سَأَلْتُه جمع کردند، وسَئَايَلْتُه خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ را بجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا، ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فعال**: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش همزهٔ وصل یا تائے زائدهٔ مطرده، ودر مضارع أبی وو جل ونحوه یاء را نیز. اما **ملحق** دو قسم ست: **ملحق** برباعی مجرد و **ملحق** بمزید. قسم اول ہفت باب است:

كافتعل واستفعل كباب تفعل وتفاعل

باب اول: فعللة:

جَلْبَبَ	يُجَلْبِبُ	**جَلْبَبَةً**[1]	مُجَلْبِبٌ	جُلْبِبَ	يُجَلْبَبُ	مُجَلْبَبٌ	جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچه فعال قلیل ست از مثال یائی ہچویوام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح كما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرهٔ عین ماضی، وفاء را ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا که یاء در اصل دو کسره است، اما تلحق وتذهب بکسر تاء آید با آنکه ماضیش مفتوح العین. وہمچنین نعبد بکسر نون در قراءتے، ومعہذا ماضی او مکسور العین نیست ونه مضارع مفتوح العین، اما اولین شاذاند وثالث أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوه: مراد از "نحوه" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر "أصول" يحب ومتصرفاتش را، ونحو ييأس یعنی مثال یائی مہموز العین را که از علم باشد نیز ازیں قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمه تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکه زیادت مذکوره افادهٔ کدام معنی قیاسا نه بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینه در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیره است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلهٔ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآله وہمزهٔ تفضیل است که افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدہ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیه؛ ولہذا محافظت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچه بعضے جا افاده معنی بخشد که مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر که در معنی حقل وکثر نیست بلکه گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب وزینب؛ که ککب وزنب مستعمل نشده. (نوادر الوصول)

فعللة: طيق ازیں باب ست، أصله: طيوق واز تفعیل نیست، وإلا طوق می بود. (ركاز الأصول)

جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منه. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	**خَيْعَلَةً**	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	**شَرْيَفَةً**	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب ہفتم: فَعْلَاةٌ:

قَلْسىٰ	يُقَلْسِيْ	**قَلْسَاةً**	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسىٰ	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فيعلة: بزیادۃ یا میان فا وعین. **خَيْعَلَةٌ**: خیعل پیراہن بے آستین، خیعلة پوشانیدن آں. **فوعلة**: بزیادت واؤ میان فاء وعین. **فعنلة**: بزیادۃ نون میان عین ولام. **فعيلة**: بزیادۃ یا میان عین ولام. **شريفة**: شریاف برگ کشت کہ دراز وانبوہ شود چنانکہ برند آنرا، يقال: شريفت الزرع إذا قطعت شريافه. **فعولة**: بزیادت واؤ میان عین ولام.

قلسى: [در اصل قَلْسَيُ کدَحْرَجَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را الف کردند، يقال: قلنسته فتقلسى أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن. [2] کلاہ پوشیدن. [3] آواز بلند کردن.

اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ "تسربل" و بـ "احرنجم". نوع اول هفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً[1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	**تَخَيْعُلاً**	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

= این تعلیل ممتنع باشد، واین معنی در ما نحن فیه ممتنع ست؛ زیراکه اگر در لام کلمه رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقي قوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لهذا نگویند: که میزان بر وزن میعال وموزان برمفعال ست. (نوادر الوصول) **قلساة**: دراصل قلسية بود کدحرجة یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: هرگاه فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات برباعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیراکه زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت ست، چنانکه در تدحرج، چوں: قلسية فتقلسی، وآنرا هفت بابست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکه زیادت همزه برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت است، چنانکه دراحرنجم.

برباعی مزید: دربعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر که غریب وقلیل الاستعمال است آورده اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، يقال: مرحب كمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسهل ای وسعت کند وسهل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چهارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیرآں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراهن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسَ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	**تَسَرْوُلاً** إلخ

باب هفتم: **تَفَعْلٍ**:

تَقَلْسىٰ	يَتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسىً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". **تسرولا**: ازار پوشیدن، یقال: سرولته فتسرول، کذا یفهم من "الصراح".

تفعلٍ: اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء را افگندند. **تَقَلْسىٰ**: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که این باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ما قبل که ساکن باشد درست نیست؛ ولهٰذا قاعدۂ نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أیضا، نه آنکه انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل برین تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل و تفعلت شاذ ند و غریب و ملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلاَلٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلاَءٌ:

اِسْلَنْقىٰ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقىٰ	مُسْلَنْقىً	اِسْلَنْقِ

وندر اِكْوَهَدَّ.

أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکہ جائ در اسفار متقدمین ومتاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، وباوجود ایں تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۂ استثناء ملحق ازیں تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتابے یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل: چوں: تمدرع یعنی زرہ پوشید، وہمچنیں تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذہب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمولی ای مولی شد. **تفعلت**: [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ وبالغ در کارے بجودت رائ، كذا في "شرح الأصول".

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس وفصیح، چوں: فتح عین ماضی ومضارع در أبى يأبى واستصوب استحوذ وماء وآل کہ در اصل ماہ واهل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چوں: قلی یقلی بفتحهما وأجلل بفک ادغام، سوم: قليل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسرتین، ہمچو إبل وبلز، وفِعُل بکسر اول وضم ثانی، ہمچو: دئل ووعل، یا غیر فصیح، چوں: فُعِل بضم اول وکسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءۃ شاذہ.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال؛ ولهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست**: در "اصول" سہ باب گفتہ، ثالث افوفعل است، چوں: احونصل، وبعضے افعنلاء افزودہ اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

وندر إلخ: وحق آنست کہ اکوهد واکوأل ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واؤ مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی، =

---

[1] پس پا رفتن. [2] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، **بدانکہ** سہ باب اول **أم الأبواب اند**، ودر کثرت خصائص متساویة الأقدام، **لیکن مغالبہ** خاصۂ نصر ست: **وهي ذكر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، . . . .

= چنانکہ در "أصول" گفتہ؛ چراکہ الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکہ خاصة وخاصية وخصيصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره درینجا درست نمی شد؛ لہذا فاضل بہاری گفتہ: کہ مراد ازاں معنی بر اصل کہ مادہ وہیئات افعال براں دلالت دارد بودہ ست، ویاء وتاء در خاصية بتشدید صاد وتحتانی برائے مصدریۃ ست، چنانکہ در فاعلية مفعولية وجزآں.

أم الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، وأم بمعنی اصل است؛ زیراکہ دریں ہر سہ باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی ہر دو، پس لفظ ومعنی اینہا باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصلست، بخلاف سہ باب باقی کہ اتفاق مذکور درانہا نیست، كذا في "شرح التسهيل" وغيره. ومیتواند کہ اصالت اینہا باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، كما لا يخفى. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبہ: پس ہر باب وقت مغالبہ از نصر آید، وکسائی در حلقي العين واللام برائے ثقل عین مضارع رافتحہ دہد وشاعرتہ فشعرتہ أشعرہ بالفتح گوید، وابو زید أفخرہ بضم حکایت کردہ. (رضي) **وهي ذكر:** وآں یعنی مغالبہ ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبہ کنندگان. **المفاعلة:** یا آنچہ دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدی ہر دو می آید، لیکن درین ہنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني: [یعنی مخاصمہ در من واو واقع شد، وہر یکٔ دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئَی: ایں مثال مغالبہ صحیح نیست؛ زیراکہ ایں لفظ خاصۃ بخلاف قیاس از ضرب آید نہ از نصر، چنانکہ در" صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیرہ آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشان ایں را ہم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی که می آیند از ضرب، و**علل** و**احزان** وفرح **از فَعِل** **بیشتر آیند**،
فرح خوش شد
والوان وعیوب و**حلی** می آیند ازو، وچندے **بضم عین** نیز آمده. اما خاصیت فتح آنست که عین
یا لام او از حروف حلقیه بود، أما ركن يركن من التداخل، **وأبي يأبي** شاذ. **وخاصیت کرم**
آنکه از **صفت خلقیه** بود حقیقة یا حکما، **یا صفتے شبیه بآں**.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدني فوعدته أعِده، وياسرني فيسرته أيسره، واجوف یائی وناقص یائی، نحو: بايعني فبعته أبيعه، ورامانی فرميته أرميه، واجوف واوی از نصر آید. **علل:** جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعل:** بکسر عین، وایں باب ہرگاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست. (سازندراني)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیرہ گون شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء وفتح لام جمع حلية بالکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، وعين آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرف ورعن بالضم والكسر. (شافية)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: آدم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبي يأبي: وشجی یشجی وقلی یقلی وعض یعض ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.

خاصیت کرم: بنائے فعُل بضم العين غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینہا، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ روائے داشتہ باشد، چوں: طہر ومکث وصغر وکبر ونظائر اینہا، وازیں جہت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح مازندراني) **صفت خلقیه:** ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا كانا ذاتيين.

یا صفتے: چوں: فقاهت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیه بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کسے از لباس ودیگر عوارض منفکہ.

وباب حسب الفاظ معدوده نَعِمَ وَبِقَ وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ وَرِثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغِرَ

ہلاک شدن موافق وسزاوار یافتن نزدیک شدن

وَحِرَ وَلِهَ وَهِلَ وَعِمَ وَطِئَ يَئِسَ يَبِسَ. خاصیت إفعال تعدیه وتصییر ست، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ

حرة بفتحتين كينه داشتن کوفتن بپا خشک شدن من حسب

وأخْرَجْتُه وقدْ يُلْزِمُ، نحو: أحْمَد، وتعریض إی. بردن فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نعم: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جلدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگیں شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیہ زن، وقه فرمانبردار شد، ونه تعیا کشید، وهي درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وکسر الماضي وضم الغابر کفضل یفضل مرکبة من بابین.

وَمِقَ: مقة دوست داشتن. **وَثِقَ:** وثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. **وَرِثَ:** إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) **وَرِيَ:** آتش جستن از آتش، وزنه من علم وحسب. (ص)

وَغِرَ: بفتحتین. بر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) **وَهِلَ:** از وهل بجایٔ رفتن وہم که مراد آں نباشد.

وَعِمَ: دعا بنعمت در حق کسے کردن. **يَئِسَ:** یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیه إلخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یکٹ ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد ور متعدی بیک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول انجا بسه گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نہرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زیدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواہد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست؛ چه میتوان گفت که اورا صاحب خروج وصاحب کندن نہر وصاحب علم کردم، ودر أبصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیرا که فاعل او را صاحب باصره نگردانیده، ودر أنزته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه نرته مجردش ہم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. **ماخذ:** ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آں عراق ست.

نحو: **أبعته**، ووجدان إی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، وسلب إی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکیته، وإعطاء ماخذ نحو: **أشویته** وأقطعته قضبانا، وبلوغ إی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: **أصبح** و**أعرق**، وصیرورت إی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: **ألبن** و**أخرفت** وأجرب، ولیاقت وحینونت، نحو: **ألأم الفرع** و**أحصد الزرع**، . . . .

رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم اورا در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست کہ ازاں مصدر باب إفعال ساختہ باشند. **یافتن چیزے**: وہم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را إی قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواہد بود، چوں: أبخلته إی بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم اورا موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، ودریںحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط إی جور را، ودوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواہد بود، نحو: شکی أشکیته او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم اورا از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی إی گوشتے کہ او را بریان کنند وقابل برشتن باشد، وآنچہ در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر ست کہ گوشت بریان دادم او را غلط محض است. **أصبح**: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم إی دراہم بردہ رسیدند. (نوادر الوصول) **نحو**: امثلہ بطور لف ونشر ست. **ألبن**: إی صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچہ شد.

لیاقت: إی گشتن شے مستحق ماخذ. **ألأم الفرع**: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت ست. وفرق در حینونت وبلوغ آنکہ در حینونت ماخذ مسند الیہ ست، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف ست اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کردہ اند؛ زیرا کہ در امثلۂ مذکورہ می توان گفت: کہ صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: **أثمر النخل وأسفر الصبح**، **وابتداء**، نحو: أشفق، و**موافقت مجرد** وفعَّل وتفعل **واستفعل**، نحو: **دجى الليل** وأدجى، و**مطاوعت** فَعَلَ وفَعَّلَ **إی پس آمدن** أفعل مر فَعَلَ یا فَعَّلَ را؛ تا **دلالت کند** بر **پزیرفتن مفعول اثر فاعل** را نحو: **كببته** فأكب. **خاصیت** تفعیل **تعدیه وتصییر ست**، نحو: نَزَلَ……………………

مبالغه: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع ست: مبالغه در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار ثمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح**: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلا نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، واکثر لغویان ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف ست که مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصه یافته می شوند پس چرا یکے را خاصه موافق دیگرے میگویند نه بالعکس، یا خاصهٔ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکه ہر جا یک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصه حسبانست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصه دراں صیرورتست. **مطاوعت**: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا که صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الحبل فانقطع، ورضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: زید در باعدت زیدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

كببته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: که مطاوعت أكب در عربیت ثابت نشده، ومعنی أكب: دخل في الكب ست، ومطاوع كب در حقیقت انكب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، يحيى)

و **نَزَّلْتُه** و**سلب** نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه و**قذّيت عينه**، و**صيرورت** نحو: **نَوَّرَ**، و**بلوغ** نحو: عمّق وخيَّمَ، و**مبالغه**، نحو: صَرَّحَ وجَوَّلَ ومَوَّتَ الإِبلُ وقطَّعتُ الثياب، و**نسبت بماخذ**

تا عمق رسید در خیمه داخل شد

نحو: **فسقته**، و**الباس ماخذ** نحو: **جَلَّلتُها**، و**تخليط اى چيزے را ماخذ اندود كردن** نحو: ذَهَّبْتُه، و**تحويل اى گردانيدن چيزى را ماخذ يا ہمچو ماخذ** نحو: **نصَّرته** و**خَيَّمْتُه**، و**قصر يعنى**

تذهیب زر اندود کردن

اشتقاق آں از مرکب بجهت اختصار حکایت نحو: **هلّل**، و**موافقت فَعَلَ** و**أَفْعَلَ** و**تفعَّلَ**، و**ابتداء**.

در معنی نحو کتم

نَزَّلْتُه: مثال اجتماع تعديه وتصيير، وتعديه بدون تصيير، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصيير بے تعديه نحو: نصلت السهم. **قذيت عينه**: اى دور كردم خاشاك از چشم او. **نور**: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، اى شگوفه برآورد. (بح)

بلوغ: اى بمعنى رسيدن چيزے وداخل شدن در چيزے.

مبالغه: وآں سہ قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر كرده شد، وجول بسيار گرد گرديد. اول مبالغه در كيف است ودوم در كم، ومبالغه در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسيار جامہا قطع كردم.

فسقته: نسبت بفسق كردم وفاسق گفتم او را، واز ہميں قبيل ست كفرته، در "تعليق الفرائد" گويد: ناظرين "صحاح" را در لفظ تكفير بايں معنى توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، وتكفير را بمعنى كفاره دادن ذكر كرده، ليكن ايں توقف را ايں قول صاحب "محكم" ردمى كند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر "صراح" ہم بديں معنى ست، واز "مغرب" ہم مستفادمى شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلتُها: تجليل قرار گرفتن وجُل براسپ افگندن. (صراح) **نصَّرته**: [نصرانى كردم او را.] تنصير: ترسا گردانيدن.

خيمته: [ہمچو خيمه نمودم او را.] تخييم: خيمه ساختن وبجائے مقيم شدن. (صراح) **اختصار**: واز ہميں عالم است آنچه برائے دعائے نيك وبد آمده نحو: سقيته اى گفتم او را: أسقاك الله، وجدعته اى گفتم: جدعك الله، ومى آيد برائے گردانيدن مفعول بر صفتے كه بوده است، نحو: كوف الكوفة، وبمعنى كار كردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد وبمعنى رفتن در ماخذ نحو: كوف اى بكوفه رفت، وبرائے غير آں.

هلل: اى لا إله إلا الله گفت. **فعل**: اى ثلاثى مجرد نحو: زلته وزيلته. **أفعل**: أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت **تَفَعُّل** **مطاوعت فعّل**، **نحو**: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، **نحو**: **تَجَوَّعَ** و**تَكَوَّفَ**،
بزور کوفی شده
و**تَجَنُّب** یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوّب**، **ولبس** ماخذ نحو: تَخَتَّمَ، و**تعمُّل** یعنی ماخذ رابکار
پوشیدن
بردن نحو: **تَدَهَّن** و**تترس** و**تَخَيَّم**، **واتخاذ** یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی راماخذ ساختن،
ای خیمه رابکار برد
یا در ماخذ گرفتن، نحو: **تَبَوَّبَ** و**تجنبَ** و**تَوَسَّدَ الحَجَرَ** و**تأَبَّطَه**، **وتدریج** یعنی تکرار عمل
بمهلت نحو: **تَجَرَّعَ** و**تَحَفَّظَ**، و**تحول** یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ و**تَبَحَّرَ**،
و**صیرورت** نحو: تَمَوَّلَ، و**موافقت مجرد** و**أَفْعَلَ** و**فَعَّلَ** و**اِسْتَفْعَلَ**، **وابتداء**.
صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر وأبصر نحو تکلم

مطاوعت فعّل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قيسته فتقيس، یا تعدیہ نحو: علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فعّل کہ برائے تکثیر وتعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمته فعلم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آں وتخییل کہ خاصۂ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنہ شد.

تحوّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. **تختم**: ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. **تدهّن**: روغن را بر بدن مالید. **تترس**: ترس یعنی سپر رابکار برد. **یعنی ساختن**: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی.

تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تَجَنَّبَ**: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

تَوَسَّدَ الحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. **تأَبَّطَه**: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ: [جرعہ جرعہ نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر "شافية" گفتہ: تفہم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعّل: بتشدید نحو: تعطى بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)

استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالبا معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة **مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت ای ہریک مر دیگرے را** نحو: قَاتَلَ زَیْدٌ عَمْراً. **وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ** وتَفَاعَلَ، **وابتداء.**

نحو سافرت بمعنى سفرت نحو قاساه

خاصیت تفاعل **تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور وتعلق فعل یعنی از ہریک بدیگرے** نحو: تشاتما، **وشرکت در صدور فقط کم ست** نحو: **ترافعا شيئا، وتخییل یعنی نمودن غیر را**

بایکدیگر دشنام دادند بدون تعلق

حصول ماخذ در خود نحو: **تمارض، ومطاوعت فاعل بمعنى أفعل** نحو: **باعدته فتباعد، وموافقت مجرد وأفعل، وابتداء. ولفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، واگر**

نحو تعالى بمعنى علا چوں جاذبت زيدا ثوبا نحو تجاذبنا ثوبا

نہ لازم بود.

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہریک:** در خارج اگرچہ در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: كرم وكارمته، واز جہت آنکہ در واقع ہریک از فاعل ومفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا وجاذبت زيدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (ركاز الأصول)

أفعل: نحو: باعده وأبعده. **فعل:** ای در تکثیر ضاعفت بمعنى ضعفت. **کم ست:** لیکن مے آید؛ زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شيئا:** [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما وتشاتما، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکہ در واقع حاصل نباشد. **تمارض:** خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل:** مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمته فتعلم، یا لازم چوں: كسرته فانكسر، پس تضارب زيد عمرا مطاوع ضارب زيد عمرا نگویند؛ زیرا کہ ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ وبر فعل مجازاً اطلاق کنند. (رضي) **بمعنى أفعل:** ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **أفعل:** نحو: تيامن بمعنى أيمن در آمد بیمین. **ابتداء:** نحو: تبارك مقدس ومنزہ شد، ومجردش برك بمعنى نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگرنہ:** ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زيدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجرَ** واجتَنبَ واغْتذَى الشّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی**
جانبِ گرفت غذاساخت گرسپند را در بازو گرفت آنرا
جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اکتال، **ومطاوعت**
کوشش ای در تحصیل آں کوشش کرد و در کسب برائے خود پیمود
تفعل نحو: غممته فاغتم، وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.
نحو بلج وابتلج

خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**:
طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامہ
استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**:
موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اورا
استحجر الطین **واستنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القری، **وقصر نحو: استرجع**، . .
سنگ شد گل ناقہ شد شتر وطن گرفت قریہارا جمع قریة

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منه)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہٰذا خدائے تعالی فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است. یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب واکتسب فرقے نکردہ اند. (رضي)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل**: ہمچنیں مطاوعت تفعیل وإفعال، چوں: لومته فالتام، وأوقد النار فانقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل: [نحو: ارتدى وتردى، واجتنب وتجنب.] نحو: اختفاه بمعنی أزال خفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل**: چوں: اختصما واحتورا بمعنی تخاصما وتحاورا؛ ولہٰذا تعلیل دراں نشد؛ چہ در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل**: نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے باسخنے در آمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند وناگاہ از صفت شتر بناقہ رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در **موافقت معنی** تفعیل ذکر کردہ، وقصر را خاصیت ایں باب نہ شمردہ، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، و**موافقت** مجرد **وأفعل** وتفعل **وافتعل**، **وابتداء** وانفعال
نحو قر واستقر نحو استحاب وأحاب
را لزوم و**علاج** لازم ست، ومطاوعت **فعل** غالب ست نحو: **كسرته فانكسر**، و**موافقت** فعل
شکستم اورا پس شکست
وأفعل نادر، وفائے آں لام ورا ونون و**حرف لين نبود**، ويطاوع أفعل نحو: **أغلقت الباب**
کلمہ ومیم
فانغلق، و**ابتدأ**. وافعيعال را **لزوم غالب** و**مبالغه لازم**، و**مطاوعت فعل** و**موافقت استفعل**
نادر. وافعلاّل وفعيلال را لزوم ومبالغه لازم، **ولون** وعيب **غالب**.
چوں احول واحوال

أقمته فاستقام: [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، ہمچنیں مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (ركاز الأصول) **أفعل**: نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. **افتعل**: ای در تخییر، نحو: استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصہ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (ركاز الأصول، نوادر الوصول) **كسرته فانكسر**: وچوں علاج لازم ایں باب ست علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

وأفعل: نحو: انحجز بمعنی أحجز بحجاز رسید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در حینونت. (منه)

حرف لين نبود: بجہت استثقال، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانتقل، وأما انمحى وانماز قلیل ونادر ست. (ركاز الأصول) **يطاوع**: آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلہ لفظ غالبا دلیل تقلیل ست کہ در "شافية" و"رضي" بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. **ابتدأ**: ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلوليته واعروريته سوار شدم اورا عریاں.

مبالغه لازم: ومبالغہ نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) **مطاوعت فعل**: مجرد نحو: ثنيته فانثنى پیچیدم او را پس پیچید شد.

موافقت استفعل: نحو: احليته واستحليته شیریں پنداشتم او را. **لون**: نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، وابهار الليل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة**. وفعلل لمعان **كثيرة**، ولم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا**. **تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب**. وافعنلل لازم **ويطاوع**
نحو زلزل ووسوس نحو دحرجته فتدحرج
فعلل، و**كذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا**.

فصل

بدانکہ جملہ **افعال** واسماء **چہار قسم** ست، **صحیح**: لفظے کہ حروف اصلی آں **حرف علت** و**ہمزہ** **ودو**
متمکنہ
حرف یک جنس نبود، و**مہموز**: لفظے کہ از اصولش **ہمزہ بود**، و **معتل** لفظے کہ در اصول آں **حرف علت ست**، ....

بناء مقتضب: [غالبا وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس واحووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) يجيء للمبالغة: دائما لازم نحو: اجلوز وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. كثيرة: يتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بَسْمَلَ بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، ومطاوعت خود نحو: غطرش الليل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا: ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، ومہموز العین البلازة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیارست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. قد يقتضب: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. يطاوع فعلل: نحو: ثعجره فاثعنجر ریخت اورا پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنفظ الرجل منقبض شد. كذا: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. يجيء مقتضبا: اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا: مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. افعال: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. ہمزہ بود: چوں: أمر وسأل وقرأ وطأطأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. و معتل دو نوع ست: مفرد
مهموز عین مهموز لام
ولفیف، مفرد سه قسم ست: **مثال** وضفسکح یضفسك ح، **اجوف** سونض سیض ن،
مراد از ح حسب
ناقص نسکفوض ضفسي کن.

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلزل یانه، چوں: مد لیکن لازم ے آید کہ سلس وددن وهعخع داخل مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح ست مگر آنکه گویند: لہٰذا از شدت ندرت کالمعدوم‌اند. (نوادر الوصول)

بر سه گونه: زیراکه همزه یا فاء کلمه است یا عین کلمه یا لام کلمه.

نضکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطرد ست، وعلی حده کردن عبارت از شذوذ؛ چه شذوذ جدا افتادن از جماعت ست، پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرهنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، وهمچنین اشارات آینده باید فهمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مهربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینه.

فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر؛ لهذا از ض هم جدا نوشته شد نحو: الدناءة فرومایه شدن. (منه) **مثال**: معتل فاء که مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم واؤ اشاره به مثال واویست.] ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب ہبه کردن. س: الوجل ترسیدن. ك: الوسام نیکو روشدن. ح الورم آماسیدن. ووجد یجد از نصر ضعیف ست. **یضفسك ح**: ض: الیسر قمار باختن. ف: الینع وقت میوه چیدن رسیدن. س: الیتم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: الخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کرده، ویائی س: الطیب پاکیزه شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. وناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة ست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشیة ترسیدن. ك: نهو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے واراده غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط واؤ اشاره باجوف واوی. **سیض ن**: ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. و**مضاعف** دو قسم ست:

کثیر قلیل

مضاعف ثلاثی که عین ولامش یک جنس بود ضنس لـ، و**مضاعف رباعی** که فا ولام اول وعین ولام ثانیش همچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مرکبات أوب نصر س، أيد ضرب س، **أتو** نصر ك، **اُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،

مہموز فا ناقص واوی

يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س

اجوف یائی مہموز اللام

ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، . . . .

مفروق: که فا ولام حرف علت بود. **ضرب ح س:** ضرب: الوقاية نگه داشتن. ح: الولي نزدیک شدن. س: الوجي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض:** [که فاء وعین یا عین ولام او حرف علت بود.] س: الطوى گرسنه شدن. ض: الهوى فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس لـ:** ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. لـ: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب:** ای مہموز فا واجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوام تشنه شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چوں: أود کژ شدن.

أيد: ای مہموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چوں: أيم بیوه شدن، واز سمع کم چوں: أيد توانا شدن. (نوادر الوصول)

أتو: بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چوں: الأموة کنیز شدن. **ادي:** بدال مہملہ مہموز فاء ناقص یائی، وآس بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأري کینه ور شدن. **وأد:** مثال واوی مہموز العین بمعنی زنده در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو: وأب غضبناک شدن. **يأس:** مثال یائی مہموز عین نومید شدن از ہر دو باب. **دأو:** مہموز عین ناقص واوی بدال مہملہ فریب، وبمعجمہ راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: السأو غمگیں شدن، واز ضرب اقل.

رأى: مہموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوی مہموز اللام مہیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثاء شگافته شدن گوشت، از سمع، والوطاء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ:** اجوف واوی مہموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. **أوي:** مہموز فاء لفیف مقرون جائے گرفتن، از ضرب قلیل.

وأي: مہموز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. **أب:** مہموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأنين نالیدن، از ضرب، والألل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

ودَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وهوه توهوه.

بدانکه واوٗرا وفق ضمه واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحه واخت آں، وہر سه را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجه، إسكان: قطع حرکت از حرف. بنقل یا باسقاط، چوں یقول ویبیع وتحريك: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، وحذف: انداختن حرف وزیادت، نحو: آأنت، چوں یدعو ویرمی وإبدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، وإدغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، وقلب: یعنی تقدیم وتاخیر، وبین بین: ای خواندن ہمزہ درمیان ہمزہ ومیان حرفیکه وفق حرکت ہمزہ یاما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل ....

ود: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. **یمَّ**: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

طأطأ: مضاعف رباعی مجرد ومهموز، طأطأ الطائر رأسه پرنده سر فرو آورد. (نوادر الوصول) **تكأكأ**: مضاعف رباعی مزید ومهموز پس یا باز آمد. **وهوه توهوه**: معتل ومضاعف رباعی مجرد، وهوه الكلب في صوته جزع آواز نمود، وہمچنیں توهوه مزید. هیو صاحب ہیئة نیکو شد. **حرف مد**: [چه ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مده گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نه مد بود ونه لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مَدَّ، وبدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البينة: ١). **انداختن حرف**: علت نحو: يعد، یا ہمزہ نحو: يكرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. **آأنت**: بمد، أصله: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیده بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) **حرف**: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وداع وراس وأمسيت وماء أصلها: قول وبيع ورأس وأمسست وماه. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسره، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافته مے شود.

پیچیدن یکے: خواه ہمچنیں باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت که دال را تا بدل نموده ادغام کردند. (منه)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصله: أَبْآر جمع بیر، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واوٗ را یاء کرده ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسره دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسهیل گویند. **وفق حرکت**: آنرا بین بین قریب گویند. **ما قبل ہمزہ**: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

اصول مهموز وتحویل:

قواعد
همزه ساکن در غیر یأم ویأوس بدل شود باخت حرکت ما قبل **جوازا** اگر منفرد ست، ووجوبا اگر **پس همزه بود**، و **کل** وخذ ومر شاذ. وهمزهٔ متحرکه بعد واؤ ویائے ساکن که زائده اند **نه برائے الحاق** رواست در کلمه همزه که دیگر جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست جهت اجتماع متجانسین، چوں: **أفیس** ومقروة و خطیة، وبعد **ساکن غیر مذکور** والف و**نون انفعال** ....

حرف علت: احترازست از تخفیف همزه واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، وتحریک مثل بائے اِذهَبْ، وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء که ماه بود، وبین بین چوں: أصدق که میان ضاد وزاء خوانده مے شود، وبحذف چوں: حرٌ، أصله: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم: مضارع أم، أصله: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کرده بما قبل دادند، پس همزه متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق همزه بیشترست، ومراد ازاں جائے که ابدال همزه وادغام معارض شوند. ویؤوس مثل: یقول مضارع از أوس بمعنی عطاداد نست، ومراد ازان لفظے که دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکه دران اعلال سازند نه ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتحه بود بالف بدل شود، واگر کسره بود بیاء واگر ضمه بود بواؤ. (رکاز الأصول)

پس همزه بود: وآں همزه ساکن نحو: آمن یؤمن إیمانا. **کل**: اصل آں أؤکل واؤخذ واؤمر هست، قیاس بدل همزه بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر هر دو جائزست. **نه برائے الحاق**: احترازست از جَیْأَلٌ وحَوْأَبٌ که واؤ ویاء برائے الحاق ست. **أفیس**: تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، أصله: أفیئس، همزه را یاء کرده ادغام کردند، وهمچنین مقروة، أصله: مقروءة، وخطیة مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئة بود قاعدهٔ مذکوره جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احترازست از مثل ساءل؛ زیراکه الف حرکت نه پذیرد.

غیر مذکور: برابرست که آں ساکن واؤ ویاء نباشد بلکه صحیح چوں: سل، یا واؤ ویاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جَیْأَلٌ، یا زائد در کلمهٔ دیگر نحو: باعوا أمواهم. **نون انفعال**: احترازست از نحو: انأطر بمعنی اعوجَّ؛ زیراکه نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت همزه اورا دهند خلاف وضع لازم آید، وجاء نطر وانطر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

روا کہ بیفتد وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر
ولَحْمر، لیکن حذف دریَری ویُری آه وصرف أَرَی ویُرِي لازم شده، ویجيء مَرَاة. ومتحرکه
ای تمام تصریفات خلاف قیاس
بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: أئمة وجاء، وگرنه واوٗ شود نحو: أوادم. ابن
ای همزه سابقه
مالک مضمومه را بواوٗ بدل کند، ونزد اخفش مکسوره بعد مضمومه واوٗ شود. وساکنه ومتحرکه بعد
متحرکه یاساکنه یاء گردد در موضع ....

رواکہ بیفتد: وبین بین نکنند؛ تا شبه ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی ویائی نکرده باشند، وہم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفیان وبعضے بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعده مقرر نموده اند، چوں: رفو در رفاء. (رضي) **سل:** أصله: اسأل، حرکت ہمزه دوم بسین داده افگندند، پس ہمزه اول را بعدم حاجت.

جيل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بروزن جعفر ملحق بآں، ہمزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت ہمزه دوم بر واوٗ ویائے الحاق کہ بمنزلۂ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم: فروختند مالہائے خود را، اصل آں: باعوا أمواهم، حرکت بواوٗ زائد کہ در کلمۂ دیگر است دادند، وہمزه را حذف کردند. **لمر:** أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت ہمزه دوم براء وحرکت ہمزه اول بمیم بردند وہر دو ہمزه انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت ہمزۂ دوم بلام داده افگندند، پس کسیکہ اعتداد ایں حرکت نمود ہمزۂ وصلی بجہت استغنا انداخت، وہر کہ برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشتہ. (شروح) **يری ويری:** ای در اخوات مضارع معروف ومجہول ومضارع بلام امر ونہی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحہ بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چہ اصل مراة مرأة ست. **أئمة:** أصله: أءممة، کسره میم بہمزۂ ثانی داده ادغام روند أئمة شد، پس ہمزۂ ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. **جاء:** أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل ہمزه شد، پس ہمزۂ دوم جہت کسره اول یاء شد جاءي گردید، قاعدۂ داع جاری کردند. **مضمومہ را:** پس جاءٌ جاءوٌ نموده، قاعده داع جاری کنند.

بعد مضمومہ واوٗ: چوں: أويب در أءيب، وبنابر قاعده مذکور أييب باید.

ساکنہ ومتحرکہ: ای اگر ہمزه ساکنہ ومتحرکہ بعد ہمزه ساکنہ یا متحرکہ در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزه در مخرج واوٗ نشد بجہت بعد، ونہ بین بین کہ تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چار صورت ست: متحرکہ بعد متحرکہ قرأأ کجعفر، متحرکہ بعد ساکنہ قِرْأأ کقمطر، ساکنہ بعد متحرکہ قرأأْ کجعفر، ساکنہ بعد ساکنہ وقرأأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واوٗ جوازا، **کمیر** و**جون**، اخفش مضمومہ را
بعد کسرہ یاء گرداند و**بعکس**، وبعضے گفتہ اند: رواست **قلب متحرکہ** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند**
چوں مستھزیون در مستھزؤون برائے مناسبت
مستھزؤون وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر ہمزہ بعد الف **بین بین قریب** ای وجہ اول از دو وجہ
متحرکہ
مذکور، **چنانکہ** در سَأَلَ و**سَئِم** ومُسْتَهْزِئِيْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين
ای قبل اصول مہموز مفتوحہ بعد مفتوحہ مکسورہ بعد کسرہ مضمومہ بعد فتحہ مضمومہ بعد مضمومہ
خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست
تحقیق ہر دو و**تخفیف ہر دو**.........................

کمیر: أصله: مِئَرٌ بمعنی کینہ ودشمنی. **جُوَنٌ**: در جون جمع جونۃ ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسورہ را بعد ضمہ واوٗ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بیائے موحدہ اولی ست، وبعضے بصیغۂ مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول)
قلب متحرکہ: ای مطلقا در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعدہ داخل است، كذا في "النوادر" وغیرہ.
مانند مستھزؤون: یعنی جائیکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، ومکسور بعد ضمہ آید. **بین بین**: قریب مشہور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجہت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چہ آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواوٗ ویاء جہت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام ہم در الف جائز نیست. وسیبویہ گفتہ: بعضے ہچو ہمزہ راحذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست وہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، واگر مابعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل: ماشد درما أشد، كذا في "الرضي".
چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید؛ چہ جائیکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب وبعید یکسان باشد، پس از مشہور واصل عدول نتوان کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ وضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسورہ بعد فتحہ.
إذا اجتمع: ہرگاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم وچہارم، وباقی داشتہ شود اول سوم وپنجم.
تحقیق ہر دو: زیراکہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفہ وابن عامر است.
تخفیف ہر دو: زیراکہ جہت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفرده، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف یکے بر وجه مذکور، وحذف

چوں جاء أحد بلا تعیین

یکے یا قلب دوم بطرز ساکنه اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمه بود، وقلب مضمومه بعد

غیر معین

مکسوره، وعکس آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در

نحو من تلقاء أحد ہمزہ باوصف جمع

نحو: آلحسن عندك وآیمن الله.

اصول معتل:

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمه و مضموم در ....

نزد مازنی

بطریق منفرده: یعنی گویا ہمزۂ دیگر با او نیست، پس در جاء أحد ہر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، ودر یدرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در ہر دو تسہیل مشہور. وچوں قواعد ہمزۂ منفرده معلوم کردۂ ہمه امثلۂ دوازده گانه که ازینجا برمے آید باید فہمید، وإلا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه:** پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئ أبیه اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی ہر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیره) **بطرز ساکنه:** ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولیاء أميّ بواؤ، ودر من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں ومابعدش شرط حذف وقلب ہر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: لم ینأ أحد حذف وقلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) **عکس آں:** مکسوره بعد مضمومه نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد ویقرأ ونسان. **مانند آأنت:** ای جائیکه ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو ہمزه نشود، والف برائے کراہت اجتماع سه ہمشکل نوشته نشود. (رکاز الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکه ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دراں الف مبدل از ہمزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفہام به خبر نشود. **آیمن الله:** ودو ساکن در آں الف ویاء است، وأیمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیراکه مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" در یاب.

وسط رواست که ہمزہ گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مدغم بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واؤ،
حرف علت ساکن
وضمہ مانند بیضٌ وحیکی کسرہ شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمدہ. واوے کہ بعد
فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آہ ونحو: عد تبع مضارعه، وجاء
تحقیقی یا تقدیری در حذف واؤ
یئس ویائس، وفي نحو: یوجل یاجلُ ویَیْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے کہ فائے فعل بود واز فعلش
افتادہ بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال کہ از ہمزہ نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحہ .....

ہمزہ گردد: چوں: أجوه وإشاح وأدؤر کہ دراصل وجوه ووشاح وأدور ست. **أحد:** کہ دراں واؤ مفتوحہ بہمزہ بدل شد؛ چہ اصلش وحد بود. **تجاه:** کہ دراں واؤ مفتوحہ در صدر بتا بدل شد؛ چہ اصلش وجاہ ست. **شاذ:** زیرا کہ واؤ مفتوح در اول کلمہ ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بہمزہ باید نہ بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسرہ: وجوبا اگر دریک کلمہ باشند؛ چہ لین حرف خفیف ست کہ اعتماد آں بر قوی ناموافق ثابت نماند، ومدغم ہرگاہ مستہلک در مابعد ست خفت آں باحرکت مخالف مضائقہ ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیزان ازموزان. **بعد ضمہ واؤ:** نحو: قوول مجہول قاول، وموقن ازمیقن.

وضمہ: یعنی جمعیکہ از أفعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمہ را کسرہ گردانند؛ ازان کہ صفت بمشابہت فعل ثقیل ست وواؤ ہم ثقیل. (نوادر الوصول) **حیکی:** زنیکہ ہر دو دوش خود را در رفتار بجنباند.

طوبی وکوسی: دراصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمہ بکسرہ است.

اسمیت غالب: اول نام درختے در جنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لہٰذا یاء واؤ شد. **یعد:** مثال کسرۂ تحقیقی، أصله: یوعد.

یضع: مثال کسرہ تقدیری کہ بمناسبت حرف حلق فتحہ شدہ. **یئس:** در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. **یائس:** قلب یاء بالف خلاف قیاس. **نحو یوجل:** ای در مثال واوی از باب علم چہار لغت ست اصل یوجل.

یاجل: بقلب واؤ بالف کہ اخف ست. **ییجل:** بقلب واؤ بیاء بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذتر ست. (منه)

واوے کہ: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالکسر باشد. **از فعلش افتادہ:** واگر از فعل نیفتادہ نیفتد، چوں: وأد ووصال.

عدة: دراصل وِعْدٌ یا وَعْدٌ است بنابر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکہ اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از ہمزہ نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. **در تا مدغم:** چوں: ایتسر أصله: أئتسر از أسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحہ: ای ابدال بلغت فصیحہ واجب ست.

چوں: اتقد أصله اوتقد واتّسر أصله ايتسر از يسر. واگر دو **واوٗ متحرک** در اول کلمه بهم آیند اولین **همزه گردد** چوں: **أواصل** و**أوَلٌ**. **واوٗ ویاء متحرک نه بعارض** بعد **فتحۂ لازم الف گردد** بشروط چند: **عین ناقص نباشد ونه در حکم آں، ونه فاء کلمه**، و**قبل مدۂ زائده والف تثنیه** ویائے مشدد و**نون تاکید** نیفتد، وکلمه بر وزن **فعلان** وفعلی نباشد، ونه بمعنی چوں عصوي کلمۂ که دران **تعلیل** نه پذیرد، پس **الف** بقِران ساکن لفظی ....

دو واوٗ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِيَ که هر دو متحرک نیست. **همزه گردد:** برائے تخفیف؛ چه اجتماع دو واوٗ ثقیل ست وهنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (رکاز الأصول) **أواصل:** جمع واصلة در اصل وواصل بر وزن فواعل. **أول:** جمع أولی مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واوٗ ویا متحرک: نه ساکن، پس در قول وخیل الف نشود؛ زیراکه فتحه ما قبل واوٗ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکه اقتران متجانسین اولی ست. **نه بعارض:** برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب وجَيَل که در اصل حوأب وجَيْأل بود، یا غیر منقول ازان چوں: اخشوا الله واخشي الله. (رکاز الأصول) **فتحۂ لازم:** احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چه حرکت عارضی آنکه گاہے باشد ویا بنقل وغیره حاصل آید وفاء همیشه مفتوح ست، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش همچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واوٗ ویاء، وعلت قلب آنکه هر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینها وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چار حرکت در یک کلمه ثقیل ست، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند که حرکت نه پذیرد. وبعضے ایں واوٗ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنا بر آں لازم می آید که در قول وبیع مصدر هم قلب کنند، ورنه اینجا هم نکنند که علت مشترک ست. وجوابش آنکه علت قلب همان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛ چه الف مبدل منه ساکن ست، كذا في "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آں واوٗ ویا عین کلمه معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نه در حکم آں:** چنانکه لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. **ونه فاء کلمه:** نحو: توسط زیراکه مجردش سالم مانده.

قبل مده زائده: چوں: جواد وغیور وطویل. **الف تثنیه:** چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تاکید:** نحو: اخشون واخشین برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلان:** چوں: جولان وحیوان وحیدی؛ زیراکه در معنی اینها اضطراب است، وحرکت لفظ بر اں دال، پس حذف نکنند. **که دراں تعلیل:** چوں: عور وصید بمعنی اعور واصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف ودعا **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واوٗ ویائیکہ
ازدعو ازخوف
عین ماضی مجهول بود ودر **معروف** تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا **بجائے ضمہ** ما قبل بری چوں: قیل وبیع واختیر وانقید، یا بیگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد **اگر اجوف** یائی بود، یا از باب **مکسور العین**، وگرنہ ضمہ، چوں: **قلن** و**بعن** و**خفن**. ہر واوٗ ویائیکہ بعد ساکن **نہ لین** زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل **ای مصدر** ومشتق وموازن فعل **بوزن عروضی** حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ **ملحق** و**ناقص** و**بمعنی لون** یا عیب و**صیغۂ تعجب** ....
چوں اسود وابیض

قال وباع: أصلهما: قَوَل وبَيَع، ہر دو جامع شروط وعلت بودہ اند. **دعوا:** تثنیہ برائے نبودن شرط تعلیل نشد.

دعت: از دعوت، واوٗ الف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. **دعتا:** از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تاء ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. **دعون:** برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف:** احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.

بجائے ضمہ: بعد ازالۂ ضمہ واوٗرا بمناسبت کسرہ یاء گردانی، وایں لغت افصح ست. **اگر اجوف:** تا دلالت کند بر حذف یا.

مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. **قلن:** بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. **بعن:** مثال کسرۂ فاف در یائی، اصلش بیعن. **خفن:** مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العین، أصله: خوفن. **نہ لین:** احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.

ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش بر داختہ. **بوزن عروضی:** کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بر وزن فعول.

ملحق: احتراز ست از اجوندد ملحق بـ "احرنجم" اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص:** احتراز ست از مثل: يقوي؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **بمعنی لون:** چوں: اعور واسود؛ چراکہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع مجہول برانست. (رکاز الأصول)

صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیراکہ غیر متصرف است، یا آنکہ در تعلیل اول بماضی إفعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغۂ اسم آلہ نبود، ودر شبہ **فعل** کہ **بر وزن متعارف فعل** بود پیش از **تعلیل یا بعد** ازان واو لش **زائد مشترک** ست برائے منع خلو **تعلیل** نکنند، پس آں حرکت اگر فتحہ بود واوٗ ویاء **الف گردد** چوں: یقول ویبیع **تا** یقلن ویبعن و**قل** وقولا آہ، وبع وبیعا آہ، **ومقول ومبیع ویقال** ویباع ویخاف آہ، وخَفْ ازاخوف خافا ازاخوفا آہ، وأقام ازأقوم **إقامة** واستقام ازاستقوم واستقامة، ودر **مفعول یائی** ضمۂ **منقول** راکسرہ گردانند **وواوٗ مفعول** را یاء ودرو **تصحیح** بسیار آید نحو: مبیوع **ومطیوب**، **ودر واوی کم**. واویکہ **عین مصدر** یا **جمع** مفعول یائی **وبعد کسرہ** باشد..........................

صیغۂ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغۂ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف کہ تعلیلش جہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، وتعلیل مفعال مشابہ مفعل میگرداند. (رکاز الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تاء وفتح راء کہ دراں بجہت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند وتباع گویند. (شروح) **زائد مشترک**: میان اسم وفعل چوں: ہمزہ وتا ویا ونون بخلاف میم کہ مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چوں: مثقال. **الف گردد**: زیراکہ دراصل متحرک بودند وماقبل آنہا اکنون مفتوح شد.

قل: ایں تمثیل وقتے درست شود کہ قل وبع از اقول وابیع گویند. (نوادر الوصول) **مقول ومبیع**: أصلهما: مقوول ومبیوع، دراول حرکت واوٗ اول بماقبل دادہ انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واوٗ مفعول برائے کسرۂ ماقبل یاء شد، وایںہمہ نزد اخفش ست، وسیبویہ وخلیل از ہر دو واوٗ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب وملیم از شوب ولوم نادر. (نوادر الوصول) **یقال**: امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واوٗ ویا الف گردد. **إقامة**: اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واوٗ بماقبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویہ حذف کردند تاء درآخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واوٗ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب اخفش گذشت، وہمین وزن قیاسی ست، ومہوب از ہیبت شاذ. **مطیوب**: ومعیوب ومخیوط ومدیون. **ودر واوی کم**: نحو: مصووغ ومصوون؛ زیراکہ ضمہ بر واوٗ ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر**: احتراز ست ازانکہ در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وخوان. **بعد کسرہ**: احتراز ست از دوام وبوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر **فعل** وواحد **معلل بود**، یا در واحد ساکن ودر جمع **قبل الف** افتد یاء **شود**، **نه در ناقص** چوں:
قيمٌ وقيام و**ديمٌ وجيادٌ** و**رياضٌ**. واووياء عین فاعل **که در فعلش** معلل بود، یا مراورا فعل نبود
ناظر بمصدر ناظر بجمع
همزه گردد چوں: قائِلٌ و بائِعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش **الف مفاعل** افتد **پسین** همزه شود
أصلهما قاول وبايع مختلف یا متفق
چوں: **بَوَائِعُ** و**أَوَائِلُ**، و **ہمچنین** ہر **مدۂ زائدہ** بعد آں نحو: رسائل. الف زائد که قبل الف
بعد الف مفاعل جمع رسالة در واحد مده بود در جمع
مفاعل و مفاعیل افتد **واؤ شود** نحو: **قوارير**. **در کلمہ** ....
بریں وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یا نه، وایں احتراز ست از جواز مصدر جاوز وطوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز ست از عودة جمع عود بالفتح شتر پیر. **یا شود**: بجہت تعلیل فعل وواحد بودن واؤ ساکن دراں بمنزلۂ معلل، وبجہت ثقل واؤ بعد کسرہ که بمنزلۂ خروج از کسره بضمه است. **نه در ناقص**: احتراز ست از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. **قيم وقيام**: دراصل قِوَم وقِوَام مصدر رقام، وآوردن دو مثال اشاره بآنست که بودن واؤ قبل الف شرط نیست. **ديم وجياد**: ہر دو مثال جمع، اصل اول دِوَم جمع ديمة باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

رياض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکه واؤ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد. **که در فعلش**: احتراز ست از عاور وصاید که در فعل ہم معلل نه شده. **همزه گردد**: اول الف شود جہت موافقت فعل والف همزه گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے که بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. **پسین**: جہت استثقال دو حرف علت که میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکه از جہت طول بنا ثقیل ست. (ركاز الأصول)

بوائع: أصله: بوايع مثال مختلف ہمچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عياول. (نوادر الوصول)

أوائل: أصله: أواول جمع أول مثال ہر دو واؤ ست، و ہمچنین خیائر جمع خیر مثال ہر دو یاء، ودر طواویس که وزن مفاعل ندارد همزه نشد. **ہمچنین**: ورائے وجہیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدۂ زائده درست نیست خصوصا در الف محال ست. (ركاز الأصول) **مدہ زائدہ**: احتراز است از جداول ومعایش که واؤ ویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکه تکبیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واؤ مے شود نحو: ضويرب وضويريب.

قوارير: جمع قارورة بمعنی شیشه وبول مریض که پیش طبیب برند، و ہمچنین شواهد جمع شاهدة.

در کلمہ: ای یک کلمه اگرچه حکمی باشد، چوں مسلمي، بخلاف فويزيد ورأيت يدي واصل.

که واو و یاء بهم آیند **واو لین ساکن غیر مبدل** است **واو یاء شود** و یا در یا ادغام یابد، واگر هر دو ضمه بود کسره گردد نحو: سَیِّد ومرميّ، **وبیفگن یائے دوم از** سیِّد جوازاً، **واز کینُوْنة** وجوبا. **واوے که** سوم بود **چوں پیشتر** رود **نه پس ضمه یا شود نحو: یُدعی** یُدْعَیان یُدْعَوْنَ، وأَعْلَیٰ أَعْلَیَا أَعْلَوْا، و **همچنین واوے که بعد** کسره در آخر کلمه افتد، **یا قبل زیادت فِعلان** نحو: دعي دعیا **دعوا** وغزیان. ضمه وکسره از لینے که پس **حرکت** آید **نه فتحه ازاله نمایند بنقل اگر قبل ضمه** کسره بود **وبعد آں واو و قبل** کسره ضمه وبعد آں یاء، **وگرنه بلا نقل** نحو: **خشوا وقووا ویرمي** یرمیان **یرمون، یدعو** یدعوان **یدعون**، ....

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طویل. **غیر مبدل**: احتراز ست از بویع وتبویع که تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجهول تفعیل وتفعل ست. **واو یاء شود**: از جهت مناسبت در لین وجهر وتوسط، وعکس نکردند جهت خفت یاء. **بیفگن یائے**: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. **واز کینونة**: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونة بود.

واوے که: ازینجا بیان ناقص است. **نه پس ضمه**: احتراز ست از یدعو؛ چه وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستکراه وقوع بعد کسره وحمل واقع بعد کسره براں. **نحو یدعی**: در اصل یُدْعَوُ یُدْعَوان یُدْعَوون بود، واو در ماضی ومصدر آنها سوم بوده در اینها رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شده از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وهمیں است حال أعلی إلخ که واو در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

همچنین: ای واو یاء گردد برائے استکراه واو بعد کسره. **دعوا**: در اصل دُعِوُوْا واو اول بقاعدۂ مذکور یاء شد وضمه بما قبل دادند بعد ازاله حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. **نه فتحه**: چه موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی ویرمی مجهول، چنانکه گذشت.

ازاله نمایند: برائے ثقل ضمه وکسره بر حرف علت خصوصا با شرط مذکور. **خشوا**: أصله: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسره است وبعد آں واو، حرکتش بما قبل دادند بعد ازاله حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: أصله: قوووا وتعلیل مثل خشیوا. **یرمي**: أصله: یَرْمِيُ ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل ضمۂ او اگر چه کسره ست واو بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **یرمون**: أصله: یرمیون، وتعلیل چوں خشوا. **یدعو**: أصله: یدعو، ضمه از واو بلا نقل افتاد؛ زیرا که نه بعد ضمه واو ست ونه قبل آں کسره. **یدعون**: أصله: یدعوون ضمۂ واو بے نقل افتاد.

ورام راميان رامون، **وتدعين** وترمين. حرف علت **غير عارض** كه **طرف متمكن وبعد ضمه** مثل يرمون **بود بعد كسره گردد** نحو: **تَلَقٍّ** وأَدْلٍ، چنانكه واوٗ وياء بعد واوٗ مضموم و**قبل حرف تانيث** يا زيادت **فعلان جمعيكه بر فُعُول** ست دو واوٗ **آخرش ياء شود** بعد كسره ميگردد **وپس كسره** نحو: **دليّ** بضم دال، وقد يكسر اتباعا، وهمچنين دو واوٗ آخر بعد واوٗ نحو: **مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ ومرضي**. حرف علت آخر للام فيقال دلي **كلمه اگرچه قبل تائے عارض** يا شود ما قبل آں مكسور **بود بعد الف زائده همزه گردد** ....

رام: أصله: رامي، ضمۂ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه كسره است، ليكن واوٗ بعد آں نيست. (نوادر الوصول)

تدعين: أصله: تدعوين، قبل لين مكسور ضمه است وبعد آں ياء، حركت لين بما قبل داده باجتماع ساكنين انداختند.

ترمين: أصله: ترميين، ازالۂ حركت بلا نقل شد؛ زيراكه نه لين مضموم است ونه قبل ضمه كسره نه بعد آں واوٗ.

غير عارض: احتراز ست از مثل كفوا أحد كه دراصل كفؤا بهمزه بود. **طرف متمكن**: اى اسم متمكن، نه در عين آں چوں: قوول جمع قائل، ونه در طرف اسم مبنى وفعل نحو: هو ويدعو. (ركاز الأصول) **بعد ضمه**: اصلى نه بعد سكون يا فتحه چوں: دلو وظبي وعَصَوٌ ورَحَيٌ وبعد ضمۂ عارضى مثل: أبوه. **بعد كسره إلخ**: اى ضمۂ ما قبل كسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر ورائے عدم وجدان چنين اسم در كلام عرب. (ركاز الأصول) **تلق**: أصله: تَلَقُّيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلُوٌ بعد قاعدۂ مذكور ياء از هر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانيث**: نحو: قوية، أصله: قووة، ضمۂ ما قبل واوٗ ثانى كسره شده واوٗ بمناسبت آں ياء. **فعلان**: بضم عين چوں: قويان، أصله: قَوُوان. **بر فعول**: [بضمتين ومشتمل بر دو واوٗ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وباابدال هر دو آمده نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)

آخرش ياء شود: كه يكے واوٗ مفرد است دوم واوٗ جمع. **پس كسره**: يعنى ضمۂ ما قبل بكسره بدل شود. **دلي**: أصله: دلووٌ، جمع دلو، هر دو واوٗ يا كرده ادغام نمودند، وضم لام بكسره بدل شد. **مقوي**: أصله: مَقْوُوْوٌ، واوٗ ميانه را بجهت سكونش وثقل اجتماع سه واوٗ فاصل ضعيف قرار داده واخير را بقاعدۂ اول ياء كردند، پس واوٗ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمۂ واوٗ اول را كسره دادند.

معدي ومرضي: يعنى دو واوٗ را كه بعد واوٗ نباشند نيز بياء بدل كنند، أصلهما: معدوٌّ ومرضوٌّ، وقياس آں مَعْدُوٌّ ومَرْضُوٌّ است. **تائے عارض**: احتراز ست از كلمۂ كه دراں تائے لازم بود چوں: تفاوت ودراية. **همزه گردد**: وجهت وقوع در محل تغيير بعد الف زائده مانند فاعل، يا برائے بودن الف بمنزلۂ فتحه آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخير را همزه كردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واول را بجهت امتناع تحريك مدۂ زائده حركت ندادند. (ركاز الأصول)

نحو: **کساء** و **عباءة**. **فعلی اسمی یائے لامش واوٗ شود** نحو: تقوی، نه **صدیا**، و **فعلی اسمی عکس بود**
بالفتح — اصلش تقي أصله وقي
چوں: دنیا و علیا، نه **غزوی**. **همزه که** در **مفاعل** بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش **چنین نبود**
أصلهما دنوا وعلوا
یاء شود، و فتحه یابد و یاء **الف گردد** چوں: **خطایا**، نه **شواء**. و نزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں
برائے تخفیف — از تعلیل
همزه واوٗ شود نحو: **أداوي** و هراوي. یائی که بعد ضمه و **آخر فعل ست**، یا قبل حرف تانیث، یا دو
چوں هوه زن عاقل
زائد **فُعلان** **واوٗ شود**، لین لام کلمه بدر آمدن **جازم** و در امر **بیفتد**، و باتصال ضمیر فاعل و نون
که الف و نون است
تاکید **باز آید** ……………………

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة**: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عبایة نوعے از گلیم. **اسمی**: نه وصفی که دراں یاء را بحال دارند. **واوٗ شود**: برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ ازانکه صفت ثقیل ست، و یاء خفیف و اسم خفیف و واوٗ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا**: که صفت ست بمعنی زن تشنه.

عکس بود: ای واوٗ لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه و واوٗ. **غزوی**: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **همزه که**: ایں قاعده در اصول مهموز باید. **مفاعل**: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جهت استکراه وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، و یا همزه اقرب ست از واوٗ. (منه)

یا الف گردد: برائے تحرک و انفتاح ما قبل. **خطایا**: اصلش خطاءي جمع خطیئة، همزه درمیان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء**: جمع شائیة همزه دراں اگرچه میان الف و یاء ست، لیکن در مفرد همچنان بود.

همزه واوٗ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

أداوي: جمع إداوة بمعنی مطهرۂ آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واوٗ را جهت کسرۂ ما قبل یاء کردند إداءي شد، اکنون قاعدۂ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واوٗ کرده فتحه دادند، و یائے اخیر جهت تحرکت و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو ونهو قاضی و صاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي ونهي. **فعلان**: بالضم چوں: رموان مرد تیر انداز. **واوٗ شود**: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. **جازم**: مثل: لم ولما ولام أمر ولای نهی وإن شرطیه وغیره.

بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع و لم یرم و لم یخش، وادع وارم واخش. (رکاز الأصول) **باز آید**: جهت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است.

چوں: **اُدْعُ اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعُوَنْ اُدْعُوْنَ اُدعِن** ولم **يَقِ** وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجراً **بیفتد** وبدلش تنوین آید نحو: جواري و جوار. از دو یائے آخر **مفاعیل** روا ست که **یکے بیفتد**
در رفع وجر   در جمع بر وزن مفاعیل
ودیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: **صحاريُّ**، **وطي در بَقِيَ ودُعِيَ بقا ودعا** گویند، بنو
در نصب   ماضی معروف   ماضی مجهول
حارث **وبعضے دیگر** بجائے واوَ ویائے ساکن بعد فتحہ **الف نیز** خوانند چوں: تابة وإنَّ **هذان** وإنَّ
ابن زید   در توبة
ضاربان.

اصول مضاعف:

وآنرا أصم نیز گویند
چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمۂ بہم آیند ……

أدع: اصلش ادعو، واوَ بامر افتاد. **ادعوا**: [واوَ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] **أُدعوا**: اصلش اُدعو واوَ بجہت الحاق واوَ ضمیر باز آمد بعده ضمه بر واوَ دشوار داشته ساکن نمودند و باجتماع ساکنین افگندند. **ادعونْ**: واوَ واحد بالحاق ونون تاکید باز آمد.

ادعُنَ: بضم عین وکسر آں، اصل اول اُدعون بضم واوَ جمع مذکر، واصل ثانی اُدعِونَ بکسر واوَ صیغۂ واحد مخاطبه، واوَ در اول بدون نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (منه) **لم يق**: مثال لفیف که حکم ناقص دارد، أصله: لم يوقي، واوَ جہت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتاد، ویاء بجازم. وق در اصل اوقي بود، واوَ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. **مفاعيل**: درحذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. **یکے بیفتد**: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیه.

صحاري: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحارٍ وصحاريُ مثل: جوارٍ وجواريُ خوانند، وبعضے صحاریٰ بر وزن خطایا نیز گویند. **طي**: قبیله از عرب است. **وربقي**: ای جائیکه متطرف [یائے متطرفه.] فتحہ غیر اعرابی دارد وما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) **بقا ودعا**: گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأیت القاضي که یاء فتحۂ اعرابی دارد وقیم که در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر: مثل: بني هذيل وزبيد وخثعم. **الف نیز الخ**: ای بالف بدل نمایند: زیراکه از واوَ یاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. **إن هذان**: أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آیة: ﴿إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طـه:٦٣) مفسران وجوه دیگر ہم ذکر کرده اند، وہمچنین در من أحب کریمتاه است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزه. **بہم آیند**: حقیقة چوں: مد، یا حکما نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ و دوَاب، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ کہ جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ، واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسرہ یا فتحہ یا ضمہ اگر حرف اوّل ضمہ دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدّْ. ادغام متحرک حرف اول باسکان نزد غیر اہل حجاز بلا نقل بلا نقل حرکت آں ست اگر ما قبل او متحرک ست یامدہ، وگرنہ ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام:** ادغام نزد کوفیہ از إفعال ست ونزد بصریان از افتعال ادتغام، بہر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف را دفعۃً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. **واجب ست:** اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: کہ در حقیقت متحرک است. **نہ بعارض:** کہ باتصال کلمۂ دیگر حقیقۃً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف واعتداد حرکت حرف دوم. **فر:** مثال متحرک ثانی نہ بعارض؛ چہ در اصل فرر ہمچو نصر وضرب ست. **دواب:** مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منہ)

اقتتل: ای در باب افتعال کہ عینش تائے فوقانی باشد. **حيي:** ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف ومجہول باشد از مجرد، وہمچنین ست حال أحیا واستحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض:** کہ از امر منفصل حاصل آمدہ.

ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ ولہذا فاء یا تاء یا ہر دو را گاہے کسرہ دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (ركاز الأصول)

امدد القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمدہ.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افگنی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم:** ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بحرکت لازم.

عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. **کسرہ:** برائے آنکہ در تحریک ساکن اصلست، وفتحہ برائے آنکہ اخف حرکات است، وضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) **در حال وقف:** زیرا کہ اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند.

یامدہ: ما قبل آں نحو: حابَّ وحُوْبَّ، ویائے تصغیر نیز حکم مدہ دارد نحو: دویبة وخویصة. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: يَمُدُّ. ودر دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن **غیر مده واجب ست**، وادغام **متحرک جائز** اگر ما قبل او **متحرک ست یا مده** ودوم متحرک **وإلا نه**. شرط ادغام ست **که اعلال** مزاحم نشود، نحو: **ارعوی**، ولبس نبود ای **در اسم با تحرک اول** **نحو: سبب**، وحرف اول **ہائے سکتہ** وبدل از ہمزہ **والف** و**مدغم فیہ** نباشد ودوم **برائے الحاق** با تحرک اول. ممتنع ست **در نحو: دَدَنٍ** وبِبَدْرٍ **مگر تتنزل** وتتباعد......................................

برتقدیر ادغام

نحو اومی ماضی مجہول

اول متجانسین زائد ست

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود. **يمد**: أصله: يمدد، حرکت دال اول بما قبل داده اول را در ثانی ادغام کروند. **غیر مده**: احتراز است از﴿ قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ٢٤٦) و﴿ فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهيم: ١٨). **واجبست**: بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ﴾ (آل عمران: ٤١) و﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ٣). **جائز**: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (ركاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (يوسف: ٢١). **یا مده**: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو: حميد دهر وثوب بشير. **وإلا نہ**: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابر ست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (ركاز الأصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ارعوی**: أصله: ارعوو، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیرہ رفع مے شود. (ركاز الأصول) **با تحرک اول**: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (ركاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. **ہائے سکتہ**: کہ در آخر کلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدويه هلك؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. **الف**: نحو: قول مجهول قاول. **مدغم فیہ**: چوں: حَبَّبَ؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق**: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل**: ای جائیکہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد یامده، ودر دو ہمزه مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأّل .
نحو فتنزل وفتباعد — که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه حلق مخرج ہفت حرف ست، **اقصاش مر ہمزه وہاء والف را، ومیانش مر عین وحاء را، وادناش مر غین وخاء را.** مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذی آں از حنک اعلی، وکاف مقارن آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول یکے از دو حافۂ زبان . . . . .
مقابل — معجمه — معجمه — کناره

یامده: نحو: قالوا تنزل وقالوا تباعد، وازانست لاتناجوا در قراءتے. **در دو ہمزه:** ای ممتنع است نزد جمہور بجہت حصول زیادت ثقل در یک کلمه چوں: قرأأ مثل: قمطر، ودر دو کلمه چوں: املأ إناء. (ركاز الأصول) **مخارج:** بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزده است، وتحقیقاہر حرفے را مخرجے جداگانه، ورنه امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف راساکن خوانی وما قبل آں ہمزۂ وصل آری، جائیکه آواز منتہی شود ہماں مخرجست، وجہات مخارج ہمگی چار ست. (ركاز الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجهر وهمس وإطباق وانفتاح وغیر آں. **ہفت حرف ست:** ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سه حصه دارد. (نوادر الوصول) **اقصاش:** ای منتہایش به نسبت دہن وشفتین.

مر ہمزه: یعنی به ترتیب ذکری بنہجے که ہمزه مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، ودر تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویه منقولست، ونزد بعضے ہمزه بعد ہاء ست، ونزد بعضے ہاء بعد الف، واخفش مخرج ہاء والف را یکے گفته، وابن جنی براں ایراد نموده که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریک بہاء منقلب گردد نه بہمزه، واز خلیل منقول ست که الف ویاء وواؤ ہوائی ست ہیچ مخرجے ندارد. (رضي وغيره) **مر عین:** از کلام سیبویه تقدیم عین بر حاء یافته مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاہر وتشریح وتصریح آں کرده. **مر غین:** ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان که متصل بحلق ست. **کاف:** ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن:** ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. **محاذی آں:** ای مجموع الأمرین، وسیبویه گفته: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومہدوی شین را بر جیم مقدم نموده.

یکے از دو حافۂ: اشاره می کند که از ہر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویه براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، كذا في "الارتشاف"، وحافه طرف ست که اولش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

با اضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون
بالکسر جمع ضرس دندان مہملہ
مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مہملہ طرف زبان واصل دو ثنیۂ علیا، وصاد وزا وسین
ازہر دو مقام مہملہ فوقانیہ ای سر زبان مہملہ معجمہ مہملہ
طرف زبان وطرف دو ثنیۂ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دو ثنیۂ علیا، وفاء باطن
ہر دو معجمہ مثلثہ ای مخرج فاء
لب زیرین وطرف دو ثنیۂ بالا، وباء ومیم وواؤ مابین دو لب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۂ زبان. **تا آخر:** ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر نباشد.

محاذی آں: وآں مقام بالائے دندان ضاحك وناب ورباعي ومثنى باشد. بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا ہستند، وچہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، وہر ہشت راقواطع گویند. وچہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، وکواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحك، ودو ازاں طواحن، وچار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، وبعضے کسان رانواجذ بر نیاید، ودندانش ہمگی بست وہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ وحنک. **نون مقارن:** وسیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان ودر میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، كذا في "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ وحنک وخیشوم. **طاء وتاء ودال:** ایں حروف راذولقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون راذولقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف رازای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دو ثنیۂ: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، وصحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چرا کہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان وثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، ودر "ارتشاف" گفتہ: ثلاثها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منه)

دو ثنیۂ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند وتقیید بہ علیا نکردہ.] ہمچنیں ست در "ارتشاف"، وایں حروف ہیجدہ گانہ رالسانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آیند اگرچہ شرکت دیگرے باشد.

مابین دو لب: واطباق در باء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، وپیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید ومخرجے قرار ندہد، وبدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء ومیم علی حدہ است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم را **وخلیست** در میم. **مخرج نون خفی خیشوم** ست.

مجهوره حرفیست که **دم از جریان** بندد، ومهموسه **ضد آں** ستشحثك **خصفه**. شدیدة: حرفے
از همس بمعنی آواز
ست **که صوتش** در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش خوانی **أجدك قطبت**. رخوة: **خلاف آں**.
متوسطة: **مابین ہر دو** و**لِمَ يَرُوْعُنَا**. **مطبقة**: آنکہ زبان را.........

وخلیست: زیراکہ في الجملة غنہ دارد، وایں چار حرف شفویہ نامیدہ شود کہ از لب بر می آید. **نون خفی**: ای آنکہ سوائے غنہ دراں باشد، چوں: عنك ومنك، ومخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا في "الارتشاف"، ومخرج نون متحرک مخرج لام ست. وبدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متفرعہ است چوں ہمزہ بین بین والف إمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعۂ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا في بعض الشروح. **مجہورہ**: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چراکہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر بآواز تند، وقید تحرک ازاں دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہرگاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطيع دادہ اند، کذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعۂ ایں حروف مثل مہموسہ بیان نکردہ؛ زیراکہ سوائے مہموسہ ہمہ مجہورہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. **خصفہ**: نام زنی ست، و"ستشحث" إلحاح خواہد کرد دریں مسئلہ ایں زن، کذا في "الجاربردي". **کہ صوتش**: ودراز نگردد اگرچہ امتداد آں خواہی بجہت شدت لزوم مخرج خود. **أجدك قطبت**: می یابم ترا کہ ترش رو شدۂ، ای مجموعۂ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، وآں سوائے متوسطة وحروف ہشت گانہ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطة نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزدہ، ودریں اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطة ہشت ورخوة سیزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. وبدانکہ شدیدۃ را الجج ورخوۃ بطش ومتوسط را بجل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. **مابین ہر دو**: ای میان شدیدۃ ورخوۃ پس دراں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. **لم یروعنا**: چرا می ترساند مرا، ای متوسطة مجموعۂ ایں حروف است. **مطبقة**: گفتن آں مجاز ست؛ زیراکہ مطبق در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مطبق عندہ باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنک اعلی **منطبق** گرداند صطظض. و**منفتحة: غیر آں**. مستعلیة: **آنچه زبان را بحنک** بر

مجموعۂ آں

دارد صطظض خفق. **منخفضة: جز آں**. حروف **الذلاقة**: که ہر **رباعی وخماسی ازان حرفے**

وقت تلفظ لا جرم

دارد مر بنفل، مصمتة: مقابل آں. حروف **القلقلة**: که درو **باشدت ضغط بود قد طبج**.

باوجود

حروف الصفیر: **مایشبه الصفیر** ص زس. راء **حرف مکرر** ست ولام **منحرف**.

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یاصفت بقلب اول بثانی ست ……………………

منفتحة: یعنی حروفیکه زبانرا بحنک اعلی نچسپاند، بلکه مابین آں کشاده باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: إطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. **منخفضة**: زبان بحنک برندارد وبر زبان پست ماند، ومنسفلة ہم نامیده شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکاز الأصول) **الذلاقة**: ای مشابه آواز طیور باشد؛ زیرا که از میان ثنایا وطرف زبان بر می آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (نظامي)

حرفے دارد: زیراکه ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت بر می آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہر چه خالی ازان بود یا عجمه است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة وزهزقة وعَسطُوسٌ. (جاربردي)

مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش ایں حروف ست. **مصمتة**: مصمتة آنست، که میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیده شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجه اول برائے تسمیه خوب ست؛ زیراکه مقابل حروف ذلاقة افتاده. (رضي) **القلقلة**: ولقلقة ہم گویند، خلیل گفته: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجهورة شدیدة اند وجهر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) **قد طبج**: طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیره، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحده تائے فوقانیه گفته اند، وسیبویه ہم در متعلقة ذکر کرده. (الارتشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پر ست گویا دو بار گفته می شود، ایں تکثر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکه زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکه**: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان که ادغام ست شروع نمود. **بقلب اول**: ای قیاس ہمیں ست؛ زیراکه ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم بآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: **وطدٍ ووتد. وحرف حلقي در حرف حلقي کہ ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء** نحو: **اذْ**

ارفع بجانب فم عین وہاء بسوئے سین باآنکہ ارفع ست

بَحتوْداً واذْبَحَّاذہ، **ومگر خاء در غین. وادغام** ضَوِيَ مِشْفرٌ **در متقارب،** وصفيرية **در غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزہ ممتنع ست. صحیح ست** ....

حروف

تا صفیر باقی ماند در متقارب

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثاني، دریں صورت ثاني را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سيد، أصله: سيود، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصله: استمع کہ ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغيره) **مگر حاء**: مدغم میشود باآنکہ ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ"وَدَّ" ملتبس شود، ودریافت نگردد کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. **مدغم نشود**: زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیادہ خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. **بقلب ہر دو**: یعني اگرچہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثاني سازند، لیکن اینجا ثاني مثل اول نمودند؛ زیرا کہ حاء از عین وہمزہ خفیف ست، واینجا خفت مطلوب. **اذبحتودا** : أصله: اذبح عتودا ذبح کن بزغالہ یک سالہ را.

مگر خاء در غین: اگرچہ خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجہش آنکہ مخرج اینہا مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلہ حروف فم شدند؛ لہٰذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ خليلي. (منه)

متقارب: [نہ در متماثل کہ آں صحیح ست.] در متقارب ممتنع ست؛ تا صفتے وفضیلتے کہ دارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنہ، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشي وتافیف، وآن آواز یست کہ از دہن بتلفظ فاء بر آید، ودر راء تکرار، كذا في "النظامي". اگر گوئي: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکہ ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمي بیني کہ واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثاني، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثاني مے نمودند، وبعد قلب قاعدۂ وجوب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نہ متقاربین، كذا في "الرضي".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حده لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) **والف**: در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. **صحیح ست**: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین
ای در حا و عین ادغام
وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین،
ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست
مہملہ معجمہ
بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال
برائے تماثل
وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ....
ای تائے افتعال نحو ادان در ادتان

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحا:** اگرچہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذہ گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثانی چوں: حرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم: نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. **غین وخا:** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خليلي واسلخ غنمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ﴾ (المرسلات: ۲۰) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیراکہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجز آں.

در صاد: چوں: سكت صالح وسكت زيد وسكت سمير. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح وركز سنانه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیراکہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصفی در اصطفی، واضرب در اضطرب. **ادغام طاء:** وقلب ما قبل بطاء نکنند: تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں:** چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگرچہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگرچہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیراکہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست: لہذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہمان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: ادكر در اذتكر.

بدال وبعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، وبعد ثاء رواکہ تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ
دراستمع
واشَّبَهَ شاذ. **وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء رواکہ بما بعد بدل**
دراشتبه مثلثہ چوں اثار مہملہ چوں اقسام مہملہ چوں اختصام مہملہ چوں احتطاب
شود فیدغم **نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخِصِّمُ** وخَصِّم **فتحا وكسرا**، وجاء أيضا
برائے اجتماع مثلین مضارع امر
مُخُصِّمٌ **بضم الخاء** لضم الميم، والمصدر خِصَّام خَصَّام……

وبعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: ادکر، وآں خلاف قیاس ست. **وزای ہم**: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جہر. **بقلب دال**: نحو: ازان کہ در اصل اذدان بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء را بدال بدل نکنند اگر چہ قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفتہ اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول وہمچنین دیگراں ہم گفتہ اند ودران تردد ست؛ چہ ظاہر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست کہ حرف صفیر دراں منقلب نگردد؛ تا صفیر باقی ماند، نہ اینکہ انقلاب ہم نہ پذیرد.

وبعد ثاء: اِی تائے افتعال کہ بعد ثاء افتد، یعنی فا کلمہ ثاء باشد جائز ست کہ ثاء را بتاء بدل کردہ ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثئار بمعنی قصاص گرفت اثار واتار ہر دو جائز ست، وسیبویہ عدم ادغام ہم جائز داشتہ اگر چہ ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفتہ. (شرح الأصول) **فالإدغام**: ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسمع واشبه**: کہ بجہت قرب مخرج وشرکت درہمس ادغام کردہ اند؛ زیرا کہ در اول ادغام حرف صفیر ودر دوم حرف ضوي مشفر در ثانی باول در ہر دو شدہ است، وائمع جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء**: معجمہ چوں: اعتزال. **دال**: مہملہ چوں: اهتداء.

ذال: معجمہ چوں: اعتذار. **شین**: معجمہ چوں: انتشار. **ضاد**: معجمہ چوں: اعتضاد. **ظا**: معجمہ چوں: انتظار.

رواکہ: بدانکہ تائے فوقانیہ وجیم در نحو: اقتتال واحتجام نیز ہمیں حکم دارد، واول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفتہ، وثانی در "اصول" ہم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشارکت در بودن اینہا از لسان. **نحو خَصَّمَ**: أصله: اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کردہ در صاد ادغام نمودند، وہمزۂ وصل برائے عدم حاجت انداختند خصَّم شد، وگاہے فاء یا عین کلمہ را کسرہ دہند، تا مشابہ بماضی تفعیل نشود. **خصم**: وبعضے ہمزہ ہم باقی دارند. **یخصم**: بکسر فاو عین برائے اشباع.

یتبعهما: ای ہر دو را کہ یکے ماضی ممیز، ودوم غیر ممیز ست از باب تفعیل. **فتحا وکسرا**: پس مضارع وامر مفتوح الفاء تابع ماضی مفتوح الفاء ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرۂ فا علامت مضارع ہم کسرہ یابد. **مخصم**: اسم فاعل آنکہ بفتح وکسر فاء چوں ماضی ومضارع آمدہ است بضم خا ہم آید باتباع میم. **بضم الخاء**: بضم الميم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ در علامت مضارع رواشد؛ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دارد نہ میم. (رکاز الأصول)

اِخصَّام اخصَّام، وإثبات الهمزة طريق ضعيف **شاذ**، **وہمچنین تائے** تفعل وتفاعل

قیاس براں نباید کرد

باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّہّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف

ای لام تعریف

مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در راالازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن . . . .

وہمچنین درلام ادغام وہمچنین تنوین

اخصام: بابقائے ہمزہ در صورت فتح. **اِخصام**: بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. **شاذ**: برائے نقل حرکت تا بفاء.

وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بمابعد بدل شود ودراں ادغام یابد. **باجتلاب ہمزۂ**: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **در مصدر وماضی**: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطہر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطہر وتثاقل بود؛ تا را بمابعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. **واجب ست**: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں بریںہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوطہ اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، ركاز الأصول) **لام ساکن**: زیرا کہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واوٗ، ومیم از یک مخرج وہم مدآں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واوٗست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين:١٤) بادغام لام در را اگرچہ از حروف ضوي مشفر ست، لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، كذا في "شراح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيْتَ، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیرا کہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چرا کہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) **نون ساکن**: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف یرملون بمابعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنیا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحى واهر نمع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمۂ که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ، ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف ویا وفتح آں نیز رواست. وحلقتا البطان شاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره ....

در وقف ووصل

در إي الله فتح یاء در إي الله

برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو: [چوں: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود:۱)، و﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة:۱٦٤)، و﴿مِنْ يَوْمِ﴾ (الجمعة: ۹)، و﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (یونس:٥۹)، و﴿مِنْ وَالٍ﴾ (الرعد:۱۱).] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز همین است؛ لهٰذا دیگران ومصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن درین کتاب بسببیکه حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وایجاد رضمه بیان متقاربین ست نون راترک کرده.

متحرک جائز: زیراکه دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران:۱٤) وجزآں. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، ووجه جواز آنکه سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم:** ای کلماتیکه بطریق تعداد باشند بے آنکه بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست که بدون وقف هم. **که ساکن:** ای حرف علت که حرکت ماقبلش موافق باشد، وهمین حکم لین ست، ای حرف علت که حرکت اول ناموافق بود، نحو: حبیب بکر. **آلحسن:** ای جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چه در حذف یکے استفهام بخرف ملتبس شود. **اضربان:** ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیه بانون ثقیله؛ چراکه الف حرکت نه پذیرد، واگر اورا اندازند لاجرم نون رافتح دهند، پس بواحد مشتبه گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیه آوردند؛ لهٰذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، همچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین دریک کلمه شد اول مده دوم ساکن ست. **إي الله:** أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان:** ای جائیکه دردو کلمه اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیه در حلقتا که اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، واین مثل وقت شدت می زنند وگویند: التقت حلقتا البطان؛ چه ملاقات دو حلقه تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مدہ است **یا نون خفیفہ** بیفگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: **لَمْ أُبَلِهْ**
چوں قل وبع
وووم را در **اِنْطَلْقَ** ولَمْ يَلْدَهْ **ورُدَّ ولَمْ يَرُدَّ** کسرہ دریں باب **اصل** ست عدول **ازاں نبود** مگر
ہائے سکتہ ای در تحریک ساکن
برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در **مذ** و **میم جمع**، نہ در مانند **علیهم وہم**، و**اختیار ضمہ** در **واؤ ضمیر** وجمع، نحو: **اخشوا الله** و**مصطفوا الله**، وجوازش در جائیکہ بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. **یا نون خفیفہ**: چوں " لا تهين الفقير، أصله: لا تهينن، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقیر افتاد. **لم أبله**: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ را نا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **در انطلق**: بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم یلد بود، طلق ویلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء ویاء، مکسور ومضموم نکردند؛ زیراکہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازان ہم ثقیلتر.

ورد ولم یرد: ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ**: الیوم زیراکہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. **ومیم جمع**: چوں: ضربتم وضربکم، زیراکہ اصل تم وکم تمو وکمو بود بحذف واؤ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم اليوم.

علیهم وہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہور تر ست. **اختیار ضمہ** : برائے مناسبت واؤ واشعار بر واؤ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واؤ ضمیر**: واگر واؤ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشیوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہرگاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واؤ ضمیر ست. **مصطفوا الله**: مثال واؤ جمع است، أصله: مصطفیون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ ولام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نه قَالَتِ ارْمُوْا
لفظی باشد یا تقدیری
وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحه در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمه در نحو:
رده، واختیار فتحه در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰهُ﴾ وجواز فتحه وضمه در نحو: رد و لم یرد چوں ساکن دوم متحرک
اصله اردده (آل عمران: ۱، ۲) شرط از دو ساکن
شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: قُوْلاَ وقُوْلَنَّ،
جزاء

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی دریک کلمه باشد. **قالت اخرج:** پس اینجا ساکن دوم که خااست وضمۂ لفظی رادریک کلمه است؛ لہذادر تائے قالت کسره برااصل وضمه برائے مطابقت راجائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسره تاء باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چه اصل آں اغزوي، بود واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرۂ لازم؛ زیراکه در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یاء بما قبل برده اند، ودر مثال ثانی ضمه بمتابعت ہمزه است، در مثال ثالث اگرچه ضمۂ ہاء اصلی لیکن در کلمه ساکن دوم نیست؛ چراکه لام تعریف کلمه ایست وحکم کلمۂ دیگر، كذا في "شرح الأصول".

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیراکه استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحه دادند که در کسره اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکه بعد مضاعف ہاء واقع شود، أصله: اردد، ہرگاه دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسره دادند، مصنف در "اصول" گفته: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کرده، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نموده.

در نحو رده: ای در ساکن دوم که در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. **اختیار فتحه:** بقراءت وصل؛ چه دریں صورت میانه میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم رافتحه دادند؛ زیراکه اگر مکسور کنند دو کسره بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسره ہم تجویز کرده. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین که ضمیر یاساکن دیگر بداں نه پیوسته، فتحه بجهت تخفیف وضمه بمطابقت عین درست است، وکسره ہم بنابر اصل ایں باب جائز. **ساکن اول:** زیراکه اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل ونون تاکید بہرچه متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است دریک کلمه.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منه)

نه رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَر ومِنْ لِحْمَر.

مبتدا خبر براے عروض حرکت لام براے عدم ساکنین لفظا

فصل

بدانکه از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمه را بما بعد نه پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیه وجوه: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمه، ....

نه رمتا: ای اینجا باز آوردن الف که بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد: چه اگر چه ساکن ثانی یعنی تاء باتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ که ساکن اول ازان افتاده است متصل نشده، بلکه بتائے تانیث پیوسته، وآں کلمۂ جداگانه است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیه رماتا هم آمده. **قل الحق**: یعنی اینجا هم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکه حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شده، وآں کلمه دیگر ست اعتبار رانشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکه آنچه مده است هرگاه بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست که همزه قطعی دارد مده باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مده بداں متصل شده است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت همزه بلام تعریف برده همزه راندازند دریں هنگام جائز ست که مده را باز آرند وغیر مده راساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکه مده باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. **بما بعد**: ای اگر بعد آں کلمه دیگر باشد، وابو حیان تعریف آں بقطع نطق کرده، وبعضے بقطع حرکت تعریف نموده وآں بهتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. **دریں حال**: برابر ست که از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیه وجوه: مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے رامحلے که دیگرے رانیست.

حرکت آخر: جائیکه آخر کلمه تائے نبود که در وقف هاء شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجه در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. **روم حرکت**: [وآں آوردن حرکت ضعیف است که سامع هم براں آگاه شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحۂ جائز ندارند؛ زیراکه برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفته: که جمهور بجواز آں قائل اند، هاں بریاضت برآید.

اشمام ضمه: [وبعضے در حالات ثلاثه تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزید بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام هم جائز ست وجز در ضمه نباشد، واشمام آنست که متکلم بعد حذف ضمه هر دو لب بهم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند **مطلقا**، یا **در منصوب مجرد از تاء** نه مرفوع ومجرور، **وایں افصح ست. وقف عصا** ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه وکسره **بیفتد** و**محذوف باز آید**، مبتدا وبعد **فتحه الف گردد چنانچه نون** "إذن". تائے تانیث **اسمیه نه در نحو**: بنت ومسلمات ہاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زید ورأیت زیدا ومررت بزید. **در منصوب**: بفتحه فقط، نحو: رأیت زیدا، بخلاف مسلمات که منسوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء**: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأیت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بنتا واختا که تائے آں ہاء نمی شود.

وایں افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قومے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا**: یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمی، یا حرف مثل: کلا وهلا، ودر الف مقصور منون ہنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بہر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بہر حال بدل از تنوین، ودلائل ہر یک در "شرح الأصول" ست. **کسره بیفتد**: زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید**: پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، وانیجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالی: ﴿لَنَسْفَعاً﴾ (العلق: ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، کذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده ایں دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بہر دو صورت بنابر مذہب جمہور وابي علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" ایںہم گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد ہر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقف، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة ورحمة وضاربة ہاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) **نه در نحو**: ای تائی که عوض لام کلمه باشد ہاء نشود، وہمچنیں تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از همزه بساکن صحیح، واز غیر همزه جز فتحه، نه در نحو: هذا حِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ.
وقلب همزه باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت
نزد بعضے حرکت همزه حرکت حرکت بما قبل
حرکت ما قبل اگر مضموم ست یامکسور، وتشدید آخری که متحرك ست وبعد متحرك و صحیح ست،
نزد بعضے
نه همزه در "أَنْ" و"أَنَ" دولغت "أنا" الف افزایند، وقَلَّ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست هائے سکته درقِ . .

بساکن صحیح: [که قبل همزه است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچه سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر همزه، گوئی: هذا جُزُءْ ورأیت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیراکه حرکت بر حرف علت دشوارست. **غیر همزه:** که در لام باشد بشرطیکه حرف علت نبود.

نه در نحو: ای دریں صورت وزن حِبُك ودُئِل که ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکه در حبر ومن قفل نقل ضمه وکسره هم نکنند، وحرکت همزه بهر حال نقل کنند اگرچه بنائے مرفوض لازم آید؛ زیراکه وقف بر همزه ثقیل ست گویند: هذا رِدُءْ ومِنَ الْبُطْئِ، وبعضے هذا رِدِئْ ومن البُطُو باتباع خوانند. **ساکن ست:** ما قبل همزه، چوں: هذا جزُو ورأیت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. **اگر مفتوح:** باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوْ ورأیت كَلاَ ومررت بِكَلَيْ بتحریك اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أکمو بر وزن أفلس جمع کمأ، وهمزه آں در هر سه حالت واوٗ شود. **آخری:** ای حرف آخر چوں: جعفر. **که متحرك ست:** نه ساکن، پس در اضرب وضربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرك:** بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بکر احترازست.

صحیح: نه حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. **نه همزه:** بدیں قید کلأ خارج شد؛ چه همزه ثقیل است وتشدید آں اثقل.

در أنَ: ای در "أَنَ" بفتح همزه ونون، یا بسکون نون، وآں بعد همزه وفتح نون که دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن که حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مه:** ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفهامیه بهاء والحاق هائے سکته در ضمیر متکلم، وهمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

هائے سکته: واوآنست که آخر کلمه هنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. **درق:** وآں امرست، ای در کلمه که بریك حرف ماند وجزو کلمه دوم نشود؛ چه اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرك، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

ومثل: م، وجائز ست در إلَامَ وغُلَامِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وہر کلمه که حرکت آخروے نه اعرابست ونه شبهٔ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، ودر هنا وهؤلاء ویا
اسم اشارهٔ مکان
ربا. واوٗ ویاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وبهم بیفتد، ودر وصل جائز ست، ....

مثل م: ای در کلمهٔ مستقل که بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمهٔ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفهامیه که مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمه بر یک حرف در حقیقت.

در إلام: ای در مائے استفہامیه که بحرف جر مثل: إلی وعلی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف مانده ولفظا مثل جزو ما قبل شده وما قبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال؛ لہٰذا الحاق ہاء جائز وعدم آں بنظر اصل.

غلامي: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک که در وصل بفتح یاء خوانند رواست که در وقف ساکن آرد برائے آنکه ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، وجائز که برائے محافظت فتحه ہائے سکتہ لاحق کند، وہر که در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفته شود: وهوه و لم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا که کلمه بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) **نه شبه اعراب:** نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکته نه پیوند.

ضرب: ماضی؛ چه حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکره. **يا زيد:** که ضمه اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: که فتحه اش از "لا" حاصل شده، وآں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، وہمچنین قبل وبعد، وخمسة عشر.

در هنا: ای در کلمه که آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف که حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر. وشرط ست که در الحاق مشابه مضاف نه شود، پس حبلاه نگویند، واسمائے مذکوره بسببیکه مضاف نشود التباس باضافتش نیست، كذا في "شرح الاصول"، ودر "ارتشاف" گفته: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاه وموساه نتواں گفت.

هؤلاء: بالقصر اسم اشاره برائے جمع. **ويا ربا:** أصله: يا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربه:** که در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وبهمي بوده است اگرچه در بعضے صرف لفظا باشد نه خطا، واگرچه بعضے متفق عليه ست وبعضے مختلف فيه. **بيفتد:** زیرا که اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منه)

جائز ست: وضابطه آنکه اثبات واوٗ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکه ما قبلش مفتوح بود ولین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست واحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست **یغز ویرم**، و لم یغزو و لم یرمي، و **قلیل ست حذف ضمیر** از لم تغزو و لم ترمي در
جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث
فواصل وقوافی. وبعضے **یائے مُرٍ وقاص را باز آرند**، ویائے **غلامي** ویائے **ساکن القاضي** ویا **قاضي**! **بیفگنند**، **بخلاف المري** ویا مري! وإماله ای فتح راء **مائل** بکسره ساختن، پس الف را **مائل بیاء**، **باعث.بران** بودن الف **قبل کسره** نحو: عالم، . . . .

یغزو ویرم : [یعنی اثبات واؤ ویا که ضمیر نبود اگرچه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف هم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات هم جائز. **قلیل ست**: زیراکه ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.

در فواصل: ای در اواخر آیات وقوافی شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیراکه فواصل وقوافی محل تغیر است وآنچه بجاهائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُرٍ**: دراصل مري بود اسم فاعل از أری یري. **قاص**: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانهٔ وصل ووقف بجهت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیراکه وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست.

یا قاضي: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیراکه در وصل ثابت بود ووجهے سوائے حذف بنابر فرق نیست، وهم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست وزیراکه تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المري**: درینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیراکه عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء راکه لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر باعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحه الف هم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.

باعث.بران: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از هفت چیزست که مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجهت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: نزال، وبعضے کسره منفصل راهم اعتبار کنند چوں: غلاما بشیر، واگر کسرهٔ غیر اصلی برراء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است وکسره اش مثل دو کسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، وکسره مقدر از وقف همچو کسرهٔ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیراکه که در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکتست، واما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چراکه باز نمے آید چوں: ماد ومواد. وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و"ف" و"ج" وغیره.

یا بعد کسره بیک حرف یا دو باسکون اول نحو: کتاب و **وجدان. چوں الف از واوٗ بود کسرهٔ غیر راء**

مثال فاصل یک حرف درخت خاردار در اماله

اثر نکند، یاء بعد یاء باوصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیبان و رأیت زیدا، **یا بدل از یاء یا واوٗ**

بسکون یا نام قبیله باماله فتحه دال بودن الف

مکسور نحو: سال و کاد، **یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالهٔ سابق،**

نحو: رأیت **عماداً، یالاحق در فواصل، نحو:** ﴿وَالضُّحَى﴾ الضحی: ١. **حرف مستعلی بعد الف باوصل ....**

بعد کسره إلخ: بدانکه کسره ہر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرهٔ بعید در کلمه باشد چوں: جلبلاب اماله اش از یک کسرهٔ بعید مثل: جلباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای به فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیرا که الف قبل خود کسره بر ندارد. **یا دو:** واگر سه حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چوں: أکلت عنباً اماله جائز نیست. **باسکون اول:** زیرا که ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود ویکے ہاء باشد؛ زیرا که ہاء حرف مخفی است، واگر فاصل سه حرف است واول ہاء چوں درهمان اماله قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف که اول ساکن ست. **از واوٗ بود:** ای مبدل از واوٗ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف اماله جائز بود برائے کسره. **کسرهٔ غیر را إلخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من ربا ومن دار اماله کنند؛ زیرا که کسره راء مکرر ست، بخلاف بباله ومن ماله؛ زیرا که بودن الف از واوٗ مانع آں ست، وسیبویه گفته: امالهٔ آں ضعیف ست برائے عروض کسره.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال:** دریں صورت یاء خواه متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کرده اند. **شیبان:** بکسره وامالهٔ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصله: سیل. **یائے مفتوح:** [برابر ست که کلمهٔ یا اصل کلمه الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا.] ای در کلمهٔ دیگر، پس در قال اماله میکنند؛ زیرا که الفش در کلمهٔ دیگر یائے ساکن میشود نه مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیرا که الفش در ہمیں کلمهٔ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیته، نه در کلمه دیگر، لیکن سیبویه بجواز اماله اش تصریح کرده. **دعا:** که الفش در دعي ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی:** که الفش در تثنیه یا گردد.

عماداً: پس در الف دوم عماد که بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالهٔ اول. (منه)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحی" که بدل از واوٗ ست اماله کنند برائے موافقت اماله لاحق إی: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحی: ۲) ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجزآں.

یا **فصل تا بدو حرف مانع امالہ** است، و **قبل الف** ہم نہ، در **باب خاف** و **طاب** و **صفا**، **چنانچہ**
مفتوح باشد یا مضموم
رائے غیر مکسور متصل الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست و**بعد مانع** مانع ست **نحو:**
صارف. ورواست امالۂ **فتح منفرد قبل ہائے تانیث** یا رائے مکسورہ، ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سابخ ونابض، ودو حرف مثل: مناقیخ ومناشیط. **مانع امالہ:** زیرا کہ از پائین بہ بالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست وودر صورت دو حرف منع کثیر است وامالہ قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: خالد و حالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف دریک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع امالہ نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع امالہ است. (منہ) **طاب:** أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچہ:** یعنی اینہم مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالۂ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالۂ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر امالہ آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الخَيْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) باآنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر بہ بالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتاد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست امالہ قبیح بود چوں: کدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن **الضَرَرِ** و **المحاذِرِ**، ودر اسم **مبنی** و**حرف** جز متیٰ وأنی وذا، وجز **بلی**
لازم
ویا ولا در إما لا روا نبود. و**تثنیه** یعنی **الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمه**؛ **تا دلالت کند بر دو شے از**
یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، **پس الف** اگر **ثالث** واز واوَ بود واوَ شود کثالث أصلي
مفرد ای بدل از واوَ چوں عصا وعصوان
لم یُمَل، وگرنہ یاء گردد، وہمزہ **ممدودہ** اگر اصلی **ثابت ماند**، واگرنہ واوَ شود و**جوبا** اگر از الف
اماله کرده نشود
تانیث ست، و**إلا جوازا**. و**جمع** که دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع ست، **صحیح**: که
بواوَ یا یاء ونون ست، ....
ماقبل مضموم ماقبل مکسور

رحمه: مثال آنکه فتحه بر غیر مستعلیه باشد. **حقه**: درج مثال آنکه فتح بر مستعلیه بود. **من الضرر**: مثال رائے مفتوح قبل مکسور. **المحاذر**: مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکسور. **بلی**: ایں سه حروف در جواز اماله مستثنی است؛ زیراکه بجائے جمله وفعل مے آید، پس اماله کرده شود، می گوئی بلی در جواب أضربت"؟ **دو شے**: حقیقة باشد یا مجازا چوں: زیدین که مفرد را بتاویل مسمّٰی بزید تثنیه آوردند، وہمچنیں أبوین وقمرین به تغلیب. **لم یُمَل**: چوں إلی ہرگاه اسم بود تثنیه آں إلوان بود.

وگرنہ: چوں مصطفیان در مصطفی که الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی که الفش بدل از یاء ست، وبلیان در بلی وقتے که علم بود که الفش اگرچه اصل است، لیکن ممال ست ای اماله کرده شد. (منه) **ممدوده**: ای نه زائد نه بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنیه قراء، وابو علی قلب آں بواوَ از عرب حکایت کرده.

وجوبا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان ہمزهٔ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را ہمزه بدل کردند، ونزد بعضے ہمیں ہمزه زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، وبواوَ بدل کردند جهت آنکه در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمرایان بیاء نقل کرده. (شرح الأصول)

وإلا: ای اگر اصلی نبود ونه بدل از الف تانیث، بلکه یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا: ای قلب آں بواوَ جائز است؛ زیراکه ایں ہمزه بعینه اصل نیست، پس مشابه حمراء شد. وابقائے آں ہم رواست؛ چراکه یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمده، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست که در مفردش تغیرے شده باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند إلخ.
صحیح: که واحد دراں صحیح بود. **بواوَ**: غالبا برائے مذکر عاقل.

یا بالف وتاء موضوع ست مر **قلّت** را، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند بر سه تا ده، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود نه **اجوف**، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسوم مش
یعنی مؤنث سماعی بود بالفتح نه صفت
مده بود، ودر رَجْلٌ وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة وجز آں نیز آید،
بالکسر یاجمعه أرجل بالضم جمعه أصنع
ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، وقُرءٌ وحِمْل وجَمَل وفَخِذ وعَجْز
بالفتح بالضم حیض وطہر بفتحتین شتر
وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشريف وميت صفة، ودر **فرد** ورُطَب وجاهل.....
بضمتین گردن بوزن فعول بالفتح دشمن بکسرتین ہمفت ای فعیل بمعنی فاعل فعیل نه اسم نادان

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاه لام استغراق آید چوں: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سہ تا ده بادخال ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیادہ ہم بود. وابن خروف گفتہ: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سہ تا دہ**: رضی گفتہ: ہر گاہ اسے راجز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نہ اجوف**: چوں: فلس وأفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، وبخلاف قول کہ اجوف است. **مدہ بود**: چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل: ای بعض الفاظے کہ بریں اوزان بود. **زمن**: بفتحتین روزگار، جمعہ: أزمن. **ضبع**: بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط**: بضمتین کاریکہ در وے از حد گزرانیدہ باشند، جمعہ: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع**: بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعہ: أضلع. **نعمة**: بالکسر نیکی ومال، جمعہ: أنعم. **أكمة**: بفتحات پشتہ، جمعہ: آكم.

جز آں: چوں: أنمر در نمر، وأرکب در راکب، وآدر در جمع دار. **شاذ**: زیرا کہ ہر دو اجوف ست وضمہ بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبيت وأبيات، یا **صفت** نحو: عون وأعوان، وضيف وأضياف، وہمچنین جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکردہ مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلۂ اسم ست سوائے عدد، ومثالہائے صفت چوں: حر و بكر وبطل ونكد ويقظ وكفو، وفعول اسمی چوں: فَلُوٌّ. **فخذ**: بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز**: بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **در فرد إلخ**: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب**: بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجزآں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر ست وسومش مده، ومانند حبیب ودر
بفتح زدل بفتح همزه وکسر عین بر سبیل اطراد
نجد وقن وجزآں نیز آید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. وکثیر که دلالت کند
بالکسر چوں نعمة جمع آں أحلة بالضم جمعه غلمة
بر یازده وبیش، وزنش بسیار ست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فَعْلٌ وفَاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ
بالضم چوں قفل بالفتح بروزن فعيلة
وخَوَّارٌ وخَوَّارَةٌ وفُلْكٌ وأَسَدٌ وبَدَنَةٌ وجزآں نیز آید. فُعُلٌ جمع فَعال وفِعال نه
بروزن فَعَل بفتحتین شیر بروزن عنق
مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

جزآں نیز آید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وفلذة بالكسر وأفلاذ، وحزبة بالضم وأحزاب، وكاثبة وأكثاب، وإدام بالكسر وآدم وجزآں. **سومش:** چوں: طعام وحمار وسؤال ورغيف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسولة وأرغفة وأعمدة، وأذوية جمع "ذاو" ويا "ذوي" شاذ است. **مانند حبیب:** ای صفت مضاعف بر وزن فعيل، وأمسلة جمعه مسيل بروزن فعیل ست از مسل نه از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالکسر بمعنی بنده. **جزآں:** چوں قرط بالضم وأقرطة، وشتوة بالفتح وأشتية، ولوا بکسر اول وفتحۂ دوم مقصور وألوية، وعيّل بکسر یائے مشدده وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیر آں. **نیز آید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. **ولد:** بفتحتين جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. **بر یازده:** ونزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیار ست:** وغالب دراں همین سی وشش وزن ست که مذکور میشود. **أحمر وحمراء:** ای صفتے که برین وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل، وصحراء اسم. **خوار:** بروزن فعال بالفتح ست. **خوارة:** جمع هر دو خور وخورة.

فلك: بروزن قفل مفرد، وجمع هم برین صورت ست، لیکن ضمۂ آں چوں ضمۂ أسد ست. **بدنة:** بروزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. **وجزآں:** بحسب سماع چوں: غزل بضمتین، وذرب بفتح اول وکسر دوم، وصبع بفتح اول وضم دوم وغیر آں. **جمع فعال:** بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بروزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از جنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند: ایں وزن جمع در فعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعيل وفعول: ای لفظیکه برین دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغيف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چوں: نذير ونذر وصبور وصبر، بخلاف جريح وركوب که بمعنی مفعول ست، وگویند: در فعیل صفت مطرد نیست، وهمچنین برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیر ست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف و **خَشِن** و نصف و **قُرَاد** و **سَفِينَة** و **جزآں** نيز آيد، ودر **ناقص نيايد**. فُعَلٌ **جمع نَوبة**
بفتحتين ميانه سال بر وزن صرد سماعا
و **بُرْقَة** و تُخْمَة اسماً و فُعْلى أفعل، ودر رؤيا و حلية و عدو و **عجاية** و **نفساء** نيز آيد. **فِعَل جمع**
قيد بر سماست بالكسر زيور
بدرةٌ و فرقةٌ اسماً ودر عدوٌّ و **تارةٌ** و علجة و **جزآں** نيز آيد. فَعَلة **جمع فاعل صفت عاقل** كه **ناقص**
بالكسر گروه أي سماعا بالكسر زن كبر بر وزن رقبة بر سبيل اطراد
نبود، ودر سَيِّد و **بر** و **خبيث** نيز آيد. فعلة **جمع فاعل** كه **صفت عاقل** بود و **ناقص**، ودر **غوى**
سماعا بر وزن فعيل جمع سادة بضم فاء وفتح عين سماعا
و عُريان و **عدو** و هادر **نيز آيد**. فعَلَةٌ در فعل ودر قرد و قرط و **جار** اسما ودر **علج** و **هادر** و **جزآں**
بالضم جمعه عراة بر وزن عنبة سماعا بالكسر بوزينه بالضم

خشن: بفتح اول وكسر دوم درشت. **قراد:** بالضم، وگويند: دريں وزن قياس مطرد ست. **سفينة:** بر وزن فعيلة بفتح اول وكسر ثانى. **جزآں:** چوں: بدع بالكسر، وأذن بضمتين، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتين، ونمرة بفتح اول وكسر دوم وجزآں.

در ناقص نيايد: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنِي بضم ثاء وكسر نون جمع ثني بر وزن فعيل شاذ ست، واصل ثُنِي ثُنُيٌ بر وزن فُعُلٌ بود، ضمهٔ نون بكسره بدل كردند وياء راساكن كرده باجتماع ساكنين انداختند.

جمع نوبة: اينجا در مذهب جمهور وفراء جمع كرده، ودر "أصول" گفته كه نوبة در وياء نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤيا آنچه در خواب ديده شود. **برقة:** بالضم زمين سنگ وگل وريگ. **عجاية:** بر وزن فعالة بالضم بمعنى پي بند دست وپا. **نفساء:** بضم نون وفتح فاء زچه. **فِعَل:** بكسر فاء وفتح عين.

جمع بدرة: [بالفتح هميان ده هزار درم.] اى باطراد، وهمچنين نزد فراء جمع اسمے كه بر وزن فعلة بالفتح واجوف يائى بود چوں: صيغة، واسميكه بر وزن فعلى است نحو: فكرى وذكرى. (منه) **تارة:** بر وزن فعلة بفتحتين، أصله: تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالكسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتين چوں: ناب ونيب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: كه ايں جمع مى آيد سماعا بالاتفاق در لفظے كه ميانهٔ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) **صفت عاقل:** چوں: حافظ حفظة، بخلاف كاهل بمعنى ميان دو كتف كه اسم است، وگاہى برائے غير عاقل آيد چوں: ناعق ونعقة. **ناقص:** احترازست از رامي. **بر:** بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبيث: بر وزن فعيل، جمعه: خبثة. **صفت عاقل:** [ودر غير عاقل كمتر آيد، چوں: بزاة جمع بازي يعنى باز.] چوں: قاضي وغازي، جمع آں قضاة وغزاة، در اصل قضية وغزوة بود. **غوي:** بر وزن فعيل، جمعه: غواي.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. **جار:** همسايه بر وزن فعل بتحريک، أصله: جور. **علج:** بالكسر كه صفت ست، جمعه: علجة. **هادر:** كه صفت ست بر وزن فاعل. **جزآں:** چوں: كتف ورجل وسخلة وطنب وهدمة وأمرط.

نادر ست **فُعَّلٌ جمع** فاعِلٌ وفاعلة صفةً **ودر أعزل وسخل** ونفساء **نیز آید.** فُعَّال جمع فاعل
مطردا بضم فاء وتشدید عین جمع نفس

صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز آید.** فعال **جمع** فَعْل **نه سَیْل واسمی بر جَمَل که مضاعف**
چوں صادة وصداد جمعه سخال جمعه نفاس بروزن کتاب

واجوف نبود، وقَصْعة **ورَقَبة واسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، وجمع حَذِر** وجواد
بالفتح کاسه جمع قصاع

وهِجان وفاعل وفیْعل **وفَعِیْل وفَعِیْلة وفَعْلی فَعْلان وفَعَلان فعلانة** وفعلان فُعْلانة
بکسرہا چوں تاجر وتجار چوں جید وجیاد بالضم چوں حمصان وحمصانة

وبَطْحاء وعشراء صفة، ودر قدح **وخُفٌّ وسَبُعٌ ورُبَع** ....
بالکسر تیر ناتمام بالضم موزہ

فعل: ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چوں: رکع جمع راکع وراکعة.

در أعزل: [بروزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، ومی آید جمع هطل وخریدة وخرید وهجود وغلاف واولی، وگاہے ضمہ فائے ایں جمع در اجوف واوی بکسرہ بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل: بروزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل:** بالفتح، نحو: رطل ورطلة. **نیز آید:** سماعا، وہمچنیں در عرب بتحریک وبقرة بتحریک. **نه سیل:** یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، وہمچنیں در مثال یائی چوں: یعر برائے ثقل کسرہ بر یاء وما قبل یائے متحرک (جاربردي، شرح الأصول) **بر جمل:** ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.

اجوف نبود: وناقص ہم نبود، وآنچہ ازیں ہمہ آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قطط وقطاط. **رقبة:** بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چوں: حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: فضلی.

جمع حذر: ای صفتیکہ بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد:** بفتح ودریجا فرق میان مفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان: بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع در ویکیست لیکن کسرۂ مفرد چوں: کتاب وکسرۂ جمع چوں: رجال است، ومذکر ومؤنث در ویکساں باشد. (منه) **فعیل وفعیلة:** چوں: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنیں باشد سماعی خواہد بود نہ قیاسی، چوں: نقي ونقاء. **فعلی فعلان:** ای فعلی مؤنث که مذکر آں فعلان باشد چوں: عطشی عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آں فعلانة باشد چوں: ندمان وندمانة. **بطحاء:** بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء:** بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثلہ، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: ایں وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع:** بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع:** بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة **وفَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً** **وحَسَن** وعَبْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، **وجز**
بالکسر گرگ
آں نیز آید. فُعُوْل **جمع** **اسمی نه اجوف واوی** که بر فلس **وحمل** **وقُرء** **وذَكَر** وبدرة،
بروزن دخول بیائے مجہول بالفتح بالکسر
صفتے بر قاعد وظریف ودر نمر وضِلع **وحُجزَة** وعَنَاق اسما، **وكهل** صفةً **وجز آں نیز آید،**
جمعه عنوق
وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ.** فُعْلان **جمع فعيل** و**جمع** فاعل **وأفعَل** وشجاع صفة، ....
جمع فوج جمع ساق کغفران چوں راکب ورکبان جمعه شجعان

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصيل**: بر وزن فعیل شتر بچہ از مادر باز داشتہ شدہ. **اسما**: یعنی ایں اوزان ہرگاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعبلة بر وزن فعلة زن تام الخلقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہرگاہ ہمہ صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کردہ. **جز آں**: چوں: فعل وفعلة بکسر تین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عضهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نه اجوف واوی**: احتراز ست از حوض کہ قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وكر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف وناقص یائی نبود چوں: خف ودمي بمعنی صورت منقوشہ، وآمدہ است خصوص جمع خص مضاعف بمعنی خانۂ نے، ونئي کہ اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذكر: وابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد**: ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذر "اصل" جمع ظریف بسماع داخل کردہ. **حجزة**: بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجوز بالفتح. **كهل**: بالفتح پیر جمعه کهول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، وحقبة بالکسر، وشعفة بفتحات، وأيم بر وزن سید، وسوار بالکسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وانیجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. **شاذ**: [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصا ہنگام ضمہ ما قبل؛ ولہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذكورة. (ركاز الأصول) **جمع فعيل**: در اسم نحو: رغيف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل**: بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند نحو: أبيض بيضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر بطن وجمل وذئب وحاجز و**زقاق**، و**جز آں نیز آید**. فِعْلان جمع **شجاع**، وا**سمی** بر
سماعا بالفتح جمعه بطنان بالکسر جمعه ذوبان تالاب جمعه حجزان کرضوان
صرد ونحو: **تاج** وعُوْد، و**صفتی** بر **فعیل**، ودر ضیف وخرب و**صنو** وفاعل وفَعول
بالفتح جمعه ضیفان بفتحتین جمعه خربان نحو حائط وحیطان
وغزال و**صوار** و**ظلیم**، و**جز آں** نیز آید. **فعلی** جمع فعیل **بمعنی مفعول**، ودر
بالفتح جمعه غزلان
مریض وفاعل و**فیعل** وأفعل وفعلان و**جز آں** نیز آید. فعلی در **حجل** و**ظربان** فقط.
بالفتح بمعنی کریم چوں هالك جمعه هلکی چوں أحمق چوں کسلان وکسلی بروزن ذکری بفتحتین کیك
فعلاء جمع فاعل و**فعیل** وجبان وشجاع **که صفت عاقلند** ودر سمح و**أسیر** وودودٌ و**خَلِیْفَةٌ**
چوں شاعر وشعراء بالفتح بالضم مذکر بالفتح بمعنی کریم بالفتح
وجزآں نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. **شجاع**: بالضم صفت باشد یا اسم چوں: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. **تاج إلخ**: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه هر دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان وعیدان. **فعیل**: چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالکسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. **صوار**: بالکسر مادهٔ گاوٗ، جمعه: صیران. **ظلیم**: کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جزآں**: چوں: کعیت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآں. **فعلی**: بالفتح والقصر بروزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیراکه آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فیعل**: چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جزآں**: چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چوں: جلد.

حجل: ایں وزن فعلی جز در جمع ایں دو لفظ نیامده سماعاً، وابن سراج بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاهے ظرابی می آید. **ظربان**: بفتح ظائے معجمه وکسر راء جانورے ست مثل گربه وبدبو.

فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. **فعیل**: بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای هر چهار وزن، همچنیں از "أصول" فهمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجُوداء در جواد وسرواء در سیري ونقواء در نقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواوٗ. (شرح الأصول) **أسیر**: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاهے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعیل که صفت عاقل ست، وناقص یا مضاعف، ودر صدیق وبیِّن وجز آں نیز آید.

مطردا چوں غنی جمع أغنیاء چوں شدید جمعه اشداء دوست سماعا

فَعالیٰ جمع اسمی بر **فعلاء** وفَعلیٰ وصفتے بر فَعْلیٰ که مذکر ندارد، وفُعْلیٰ نه **أنثی أفعل** و**فعلان**

بالفتح والقصر مطردا

فعلیٰ، ودر وَجِع ویتیم وأَیِمٌ وطاهر و**عذراء** و**مَهْري** و**جز آں** **نیز آید**. فُعالیٰ در **فعیل بمعنی**

بے پدر جمعه یتامی جمعه طهاری سماعا

معفول و**فعلان فَعْلیٰ**. **فعالِيْ** جمع **فعلاء**، وجمع **فَعلی** و**فِعلی** اسماً، وفَعْلی فَعْلان ومَهْريٌّ.

بالفتح چوں عطشی وعطشانٌ

در صدیق: ای فعیل که ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یا اسم چوں: طریق. **بیِّن**: بر وزن سید بمعنی ظاهر.

جز آں: چوں: خلب بالکسر، وصلف بفتح صاد وکسر لام، وبین بر وزن سید. **نیز آید**: چوں: نم بالفتح، جمعه: أنماء، وصدیقة مؤنث، وتقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحاری، ہر دو الف حذف کردند والف تانیث آوردند، وگویند: اول جمع آں صحاريّ کردند بکسر راء ویائے مشدد که بدل از ہر دو الف ست، پس یک یاء حذف کرده فتحه بر راء گذاشتند ویائے دوم را بالف بدل کردند. (شرح الأصول) **فعلی**: [چوں: حرمی گوسپندے که نر خواہد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چوں: فتوی وذفری وسعدی. **نه أنثی أفعل**: أي فعلی بالضم که مؤنث اسم تفضیل نباشد چوں: خنثی جمع خناثی.

فعلان فعلی: أي فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چوں: سکری، جمعه: سکاری. **أیم**: زن بے شوہر، جمعه: أیامی.

عذراء: ایں بر مذہب ابن مالک ست، ودر "أصول" در زمرۂ اطراد گفته. (رکاز الأصول)

مهري: أي فعل بالفتح که آخرش یائے نسبت باشد، گویند: جمل مهري منسوب بمهره بن حیدان، جمع آں مهاري بحذف یائے مشدده وآوردن الف تانیث مقصوره. **جز آں**: چوں: قدم بفتحتین وإلیة بالکسر، وأحمق وفلو بالکسر وغیر آں.

فعیل بمعنی مفعول: چوں: أسیر وأساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قدیم وقدامی.

فعلان فعلی: فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چوں: سکران وسکری، جمعه: سکاری.

فعالي: بفتح فاء وکسر لام وسکون یاء. **فعلاء**: بالفتح والمد، اسم باشد چوں: صحراء وصحاری، یا صفت، مثل: عذراء وعذاری، ہمزه را حذف کرده الف را بجہت کسرۂ ما قبل که در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاري بتشدید یاء جمع کرده یک را برائے تخفیف افگندند. (شرح الأصول)

فعلی: چوں: دعوی ودعاوی، ودر "کافي" گفته: بیاء مردودست.

فعلی: [بالکسر، نحو: ذفری وذفاری.] اسما، وہمچنین فعلی بالضم، اسم باشد نحو: سُعدی، یا صفت مثل: حبلی.

وسُرِيٌّ و**سريةٌ** وسِعلاة و**حنبطیٰ** وعَدَوْلیٰ، و**قَلَنْسُوَةٍ** و**قَهوباة**، ودر **أهل** ولَيْلَة وعشرين. **فَعَالِيّ**
بالکسر غول جمعه سعالی
جمع ثلاثی که ساکن العین بود ودر آخرش یائے زائدہ مشدد و**علباء** و**قوباء** و**حولایا**، **ودر صحراء**
و**عذراء** وإنسان وظربان. فعائل **جمع فعيلة** ونحو: عجوزٌ وجمع **حَمَامَةٌ** ورسالة و**ذوابة** و**سفينة**
جمعه أناسي جمعه ظرابي مطرد اى فعول صفت مؤنث بالکسر جمعه رسائل
وحمولة وشَمْأَل و**جرائض** و**قَرِيثاء** وحبارى و**حَزابِيَة** اسما، ودر **أقيل** و**ذنوب** و**ضرة**
بالفتح باد شمال بالضم طائرے جمع حبارى
وحرة و**جزآں نيز آيد**.

سرية: بر وزن فعلية ضم فاء وکسر لام وتشدید یاء، جمعه: سراري. **حبنطی**: [بفتحتين وسکون نون کوتاہ شکم.] دریں ہر چہار اگر زائد اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالي آید، واگر ثانی را افگنند حبائط وقلائس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالک گفته: دریںہا جز فعالي بکسر لام فعالی وبفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سین کلاہ. **قهوباة**: بفتح اول وضم دوم پیکان سہ شاخ. **در أهل**: ای سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفِعْلِيْن آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري، ومیتوان گفت: که ليالي جمع ليلاة باشد. **فعالي**: بفتح فاء وکسر لام وتشدید یاء.

که ساکن العين: وگاہے جمع متحرك العين ہم آید چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

یائے زائدہ مشدد: نہ برائے نسبت چوں: کرسي، جمعه: کراسي، وگاہے در منسوب ہم آید چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالکسر عصب گردن، جمعه: علابي. **قوباء**: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخیر را افگنند ودوم را برائے کسرۂ ما قبل بدل از یاء کرده دریاء ادغام کردند. **در صحراء**: یعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، وہمچنین در إنسان وظربان سماعی است، وایں مذہب ابن مالک ست، ومصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل کرده. **عذراء**: بالفتح دوشیزه، جمع آں عذاری. **جمع فعيلة**: بشرطیکہ بمعنی مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، یا صفت نحو: کريمة وکرائم. **حمامة**: بفتح کبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گیسو، جمعه: ذوائب. **سفينة**: فعيلة ایں را شامل است. **جرائض**: بضم اول وکسر ہمزہ مرد فربہ، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. **حزابية**: بفتح حائے مہملہ وزائے معجمہ وکسر بائے موحدہ وتخفیف یاء درشت کوتاہ، جمعه: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، واگر الف دور کنند جمع آں حزابي باشد. **أقيل**: بر وزن فعيل شتر کوتاہ، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بالفتح صفت مذکر. **ضرة**: بالفتح زنیکہ بر زن دیگر آید وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جزآں: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالکسر بمعنی چپ، وعقاب بالضم وغیر آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یاصفت مؤنث، یاغیر عاقل، وفاعلاء** و **فاعلة، ودر غیر آں نیز**
بفتح فاء وکسر عین چوں طوالق و طوالق
آید. **أفاعل جمع مثل أجدل** و **أصبع، ودر رهط** شاذ ست. وأفاعیل **جمع إقلیم** و **أقوال**، ودر
مطردا
باطلٌ وحدیث وعروض شاذ ست. **وتفاعل مثل: تنصب** و **تجربة**. وتفاعیل **مثل: تمثال**
جمعه أباطیل جمعه أحادیث جمعه أعاریض برائ فقدان شرط بالفتح وکسر راء بفتح تاء وکسر عین مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** و **محمدة، ودرمطفل نیز** آید. ومفاعیل، **مثل: میعاد، ودر ملعون نیز**
بفتح میم وکسر عین بفتح میم ومد عین جمعه مواعید سماعا
آید، **ودرموسر** و **منکر** ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یاغیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل:** ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.

فاعلاء: بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة:** اسم بود چوں: کاتبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں:** یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وہمچنیں طاحونة ودخان وجز آں.

أفاعل: بفتح ہمزہ وکسرۂ عین. **أجدل:** یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، ہر حرکتے که بر ہمزہ وعین بود، لیکن اسم بودن شرط ست علم یاغیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت ہمزہ در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل ہم دریں حکم داخل ست چوں: أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط:** زیراکه بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.

جمع إقلیم: [جمعه: أقالیم، وہمچنیں أقنوم وأقانیم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں ہمزہ زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال:** جمع قول، جمعه: أقاویل. **تفاعل:** ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.

تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال:** مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: ترکیب وتراکیب. **مثل مسجد:** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.

در مطفل: [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومسانید، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد:** ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح الأصول" ست. **در ملعون:** [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وہمچنیں قاعدۂ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده؛ لهٰذا جدا نمود.

درموسر: ہر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن **مثل: بلغن.** وفعالين **مثل: سلطان. وفعالل جمع رباعی مجرد و ملحق بآں،**

بفتح فاء وکسر لام بفتح فاء و یاء مد

ودر خماسی **بحذف خامس آید.** وفعاليل مثل: قرطاس و **ملحق بآں.** فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم منسوب یا اعجمی. وگاہ ست کہ جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، وجمع را جمع کنند چوں: أكالب وجمائل وبيوتات.**

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے مجرد از تاء کہ علم ست ....

احتراز شد از رجل

شاذ ست: برائے نبودن مدہ بعد عین. **مثل بلغن:** بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی کہ آخرش نون زائد بود. **مثل سلطان:** ای مطرد در اسمیکہ سہ حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. **فعالل:** بفتح فاء وکسر لام اول.

جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سجل، یا علم چوں: دمشق. **ملحق بآں:** بشرطیکہ ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول بروزن فواعل یافعاول یافعاعل آید.

بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفتہ اند بحذف زائد یا شبہ زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازق در فرزدق. **ملحق بآں:** [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابيب.] بالکسر ای رباعی مزید کہ رابع مدہ باشد صفت یا اسم.

مانند آں: ای صیغہ منتہی الجموع کہ تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. **جمع اسم:** بشرط مناسبت وبودن اینہا بروزنیکہ دراں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں: کشامرة وفرازنة در کشمیر وفرزین. **نساء:** بالکسر جمع امرأة، ومناجذ جمع جلذ بضم جیم موش کور، ومناخذ جمع خلذ بضم. **جمع را جمع:** جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واؤ ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں ہنگام اطلاق آں بر کمتر از نہ صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در جمع قلت قیاس ست ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر "تسهيل" گفتہ: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل ومفاعيل ورطبة وعنبة، ونزد سیبویہ ومعظم نحویان مقصور بر سماعتست. (شرح الأصول) **أكالب:** جمع أكلب کہ جمع کلب ست.

جمائل: جمع جمال بالکسر کہ جمع کثرت جمل ست. **وبيوتات:** [ازینجا بیان جمع صحیح است.] جمع بیوت، وآں جمع بیت ست، ودر "شرح الأصول" گفتہ، مثل: كلابات ورجالات نہایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء وبواؤ ونون ہم آید چوں: صبرون جمع صبر بفتحتین جمع صبور بالفتح. **مجرد از تاء:** ای تائے تانیث ملفوظ کہ عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکہ الف تانیث ست چوں: سلمى وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ ونون آید، وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل کہ جمعش نیز بواؤ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد کہ دراں تاء عوض محذوف ست؛ چہ اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ ونون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر **عاقل** را نحو: زیدون، **یا صفت** ست، **نه أفعل فعلاء**، **ونه فعلان فعلی**، **ونه صفت مشترک**. وبیفتد در **الف مقصوره** وہمزۂ تانیث **واوَ شود**، وأما سنون در **سنة** وقلون در **قلة**
بالضم والكسر بکسر سین
وثبون در **ثبة** وأهلون در أهل **ومانند آں بخلاف قیاس ست**. وجمع **بالف** وتاء **برائے علم مؤنث**
بالضم کسان
ولفظے که درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نه فعلاء أفعل، ونه فعلی فعلان. **ولفظی مذکر** که
صفت غیر عاقل بود، یا مر اورا جمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث درو بیفگنی، ....

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. **عاقل**: احتراز ست از زید علم غیر عاقل. **یا صفت**: مذکر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض وبازل. **نه افعل فعلاء**: چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگویند. **نه فعلان فعلی**: چوں: سکران وسکری، پس سکرانون نگویند. **نه صفت مشترک**: چوں: صبور وقتیل، پس صبورون وقتیلون نگویند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، وما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفى ومصطفون.

واوَ شود: چوں: حمراؤون در حمراء علم مذکر. **سنة**: أصله: سنوة یا سنبة بمعنی سال. **قلة**: بالضم، أصله: قلوة غوکۂ چوب. **ثبة**: بالضم، أصله: ثبوة یا ثبیة بمعنی گروه. **مانند آں**: چوں: فیون در فية، وغصون در غصة.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت که مذکور شد. **برائے علم مؤنث**: ای مطرد ست، برابر ست که علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: سلمة وهند، یا الف ممدوده ومقصوره، نحو: أسماء ولیلى. **درو تانیث ست**: الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظه یا مقدره. **اسم بود**: چوں: بشرى وصحراء وظلمة وأرض. **یا صفت**: چوں: حبلى ونفساء وضاربة.

نه فعلاء أفعل: چوں: حمراء أحمر وسکری سکران، پس حمراوات وسکریات نگویند؛ زیرا که جمع بالف وتاء فرع جمع بواوَ ونون است، ومذکر اینها بواوَ ونون جمع نکرده شد چنانکه دانستی، وابن کیسان جائز داشته، واگر در مثل: سکری وحمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمده: لیس في الخضراوات صدقة.

لفظی مذکر إلخ: [ازینجا بیان تصرفات ایں جمع ست.] برابر ست که مذکر حقیقی باشد یا نه چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچه آں صفت هم مصغر باشد؛ زیرا که از تصغیر هم معنی وصفی حاصل می شود، وایں جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل وغیر عاقل آید. (شرح الأصول) **یا مر اورا إلخ**: ای لفظ مذکر که جمع تکسیرش نیامده باشد ونام غیر عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیرا که تکسیرش جوالیق آمده، وبوانات در جمع بِوان بالکسر با آنکه بُون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، وزیدات در زید نگویند؛ زیرا که اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث إلخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ **از مثنی بدانی**، وعین تمرة **نہ اجوف فتحہ یابد**، وہذیل در اجوف **نیز فتحہ خوانند**، وعین کسرة **فتحہ وکسرہ**، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص واوی **واجوفش سکون وفتحہ**، وعین حجرة
بالکسر
فتحہ وضمہ، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص یائی **واجوفش سکون وفتحہ**، اما **صفت ومضاعف** ہر سہ **بر**
برائے خفت وفرق چوں کلیة یعنی فعلة مثلثة الفاء
سکون ست فقط. وفعل **كفعلة**. **ودر معنی جمع** بود آنچہ می آید بلحوق تاء بآخر مفردش چوں:
كمأة، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: **تمر** ومَعِد **وروم**، ....
واین طور بسیار ست

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکہ گذشت. **نہ اجوف:** چوں: جوزة وبیضة کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد:** چوں: تمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہٰذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جوات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. **فتحہ وکسرہ:** ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکردہ. **اجوفش:** [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمة، یا یائی نحو: بیعة، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یا، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام این باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند:** برعایت اصل وخفت آں. **اجوفش:** ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ وبر ما قبل آں. **صفت:** چوں: صعبة بالفتح، وعجلة بالکسر، وحلوة بالضم. **مضاعف:** نحو: مدة بالفتح، وعدة بالکسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعلجات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد. (منہ) **كفعلة:** بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس بر آں قیاس کن.

ودر معنی جمع: از اینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. **كمأة:** اسم جنس گیاہے، واحد آں کمء بالفتح، واین طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر:** بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرة گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدة.

روم: جنس وواحد را رومی گویند.

ومثل: رکَب وخدَم وظَرِب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبيد وتَوْأم وقصباء ومشيُوْخاء وصحابة وجزآں.

بفتحتین اسم جمع خادم ‏ بالضم اسم جمع رفیق ‏ اسم جمع عبد

بالفتح اسم جمع صاحب

وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر معرب بر پنج وزن می آید، ....

درکمیت نحو دریهمات

مثل رکب: [بالفتح اسم جمع راکب.] اینہا ہمہ اسمائے جمعست، چنانکہ سہ قسم مذکورہ بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از ہر وزنے دریجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چہ فعل بالفتح مثلا چنانکہ در فاعل آمدہ ہمچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: فاح، ودر نائحة وخوان بفتح خاء وتشدید واؤ وجزآں، وہمیں نمط اوزان دیگر نیز.

ظرب: بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. **عَبيد**: بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة**: بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.

جامل: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. **توأم**: بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے کہ با دیگر متولد شود. **قصباء**: بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. **مشیوخاء**: بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.

جزآں: چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شبال وشبل، وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان. وبدانکہ فرق میان اسم جمع وجنس آنکہ اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفتہ شود، واز واحد بتاء خواہ یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس کہ اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راہ یافتہ، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفتہ شود وضعا، ومیانہ آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.

وجمع از ہر دو بصیغہا ممتاز ست کہ اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں ہر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وہمچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.

ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکہ تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. **لفظ**: اسم نگفت؛ زیراکہ گاہے تصغیر فعل کنند اگرچہ شاذ ست نحو: ما أحيسنه. **تا دلالت کند**: برابر ست کہ محل تحقیر مجہول باشد چنانکہ در اسم نحو: رجيل، معلوم نمی شود کہ چہ چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکہ در صفت نحو: عويلم؛ چہ ظاہر ست کہ متعلق بہ تحقیر علم ست.

حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عويلم. **برائے تعظیم**: چوں: دويهة أي داهية عظيمة، وگویند: آں فی نفسہ عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر پسند. **ترحم**: نحو: يا بني، وآنہم از تصغیر کیفی ست. **معرب**: احتراز است از مبنی کہ حکمش خواہد آمد.

اى وزن صورى نه صرفى: سه حرفى بر **فعيل** چوں: **رجيل** و**طليحة** و**حبيلى** ورجيلان
در رجل مفرد
وزييدون وهنيدات وبُصَيرى و**بعيلبك** و**خميسة عشر** و**عبيد الله**، **وثلاثى مزيد، ورباعى**
در بصري منسوب
وخماسى اگر حرف رابع آنہا مده نبود بر فعيلل آيد چوں: **مضيرب** وجعيفر و**سفيرج**، **واگر بود**
در جعفر رباعي
فعيليل چوں: **مضيريب وقريطيس وخديريس**، ....

وزن صورى: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفى:** کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی با اصلی وزائد بازائد.

فعيل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجيل: در ہمہ کلمات سوائے رجيل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہٰذا مے بنی کہ مغری وکساء برین وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسر فاء در تصغیر روا بود، نحو: شييخ، وفراء بدل یاء بواو حکایت کردہ نحو: شويخ. (شيخ الأصول)

طليحة: در طلحة اى در آنکہ تائے تانیث بود. **حبيلى:** اى در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **زييدون:** اى در مجموع بواو ونون. **هنيدات:** در هندات جمع بالف وتاء. **بعيلبك:** در بعلبك مرکب منع صرف. **خميسة عشر:** در خمسة عشر مرکب مزجی. **عبيد الله:** در عبد الله مرکب اضافی.

رباعى وخماسى: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قفيخر وعضيرف در قنفخر وعضرفوط. **مده نبود:** قبل تصغیر یا بعد آں.

مضيرب: در مضرب اسم مفعول از إضراب. **سفيرج:** تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحيرش گویند، ودر فرذدق دال شبہ زائد افگندہ فريزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفيريج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: اى اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعيليل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندريس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنينير.

مضيريب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. **قريطيس:** در قرطاس مثال رباعی مزید.

خديريس: در خندريس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیللل، **چوں**: سفیرجل **بکسر جیم**.
پس بدانکہ از دو زائد ثلاثی **جز مدہ** رابع **یکے را** کہ **عمدہ نبود** بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:
ہر کدام باشد
مطیلق در **منطلق** و**قلینسة** و**قلیسیة** در **قلنسوة**، و**سلیطین** در سلطان، وروا**ست** مطیلیق
بتعویض یاء از **محذوف**، واز سہ زائدہ غیر عمدہ را**حذف کنند** مگر مدۂ مذکور یاء گردد چوں:
در ثلاثی ای ہمہ را کہ مخل وزن ست
مقیعس در **مقعنسس** و**حریجیم** در ....

سکران: [ای آنکہ الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچہ اینجا ہم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکہ مثل الف تانیث باقی داشتن الفے کہ با نون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وہمچنین ابقائے الف جمع.

أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. **اخفش**: کہ سماعت خود از عرب بیان کردہ است.

بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویہ بفتح جیم، وخلیل گفتہ: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکہ نحو: دنینیر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضي) **جز مدہ**: یعنی مدہ را بیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. **یکے را**: وہر دو را حذف نکنند؛ چہ حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمدہ نبود: واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند. **منطلق**: پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہذا نون را انداز ند نہ میم را. **قلینسة**: بروزن فعیللة بحذف واؤ وابقائے نون.

قلیسیة: بحذف نون وابقائے واؤ کہ بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. **قلنسوة**: نون وواؤ براں زائد است وہیچ عمدہ نیست.

سلیطین: کہ مدہ آں بیا بدل شد. **حذف کنند**: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزہ بجہت صدارت في الجملة عمدگی دارد، بالجملة ہیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.

مقیعس: نون ویک سین را حذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست وہمزۂ اصلی، وبرائے آنکہ مقعنسس ملحق بمحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، براں قیاس قعیسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.

حریجیم: بحذف ہمزہ ونون وابقائے مدہ کہ یا شد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدۂ مذکورہ **زیادتے نماند**، ومده یاء شود، چوں: بعیثیر در **مبعثر**، مگر در
بیائے مجہول بر وزن فعیلل
نحو: سکران وأجمال و**حمراء** و**قرفصاء** که سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.

الف تانیث مقصوره غیر رابع **بیفتد** چوں: حجیجب و **حُوَيْلِيٌّ** در **جحجبیٰ** و **حَوْلاَيَا**. **ودر**
خامس باشد یا زیاده بر وزن فعیلل
حَبَنْطیٰ **حُبَيْنِط** و**حبیط** آید. **ودر أعلیٰ** أُعَيْلیٰ وأُعَيْلٍ. وہمزۂ وصل نماند، چوں: **مریئة**، . .
که الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چه بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. **مبعثر**: بدانکه حریجیم در احرنجام اینجا باید، ووقوع آں سابقاً از قلم ناسخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس واحمرار باید کما لا یخفی، کذا في "الشرح"؛ زیرا که احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکه الف ونون مزید باشد.] که اینجا زوائد را حذف نکنند؛ زیرا که بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومده اینها یاء نشود؛ چه محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة: اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت وجحیفل در جحیفل. (منه) **حمراء إلخ**: که الف تانیث دارد، ایں ہر سه رامده رابع ست. **قرفصاء**: بضم قاف وفاء وبصاد مہملة نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. **بیفتد**: از آنکه الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شده بود، چوں خامس یا زیاده افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہذا انداختند، بخلاف ممدوده که دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بك در بعلبك قرار دادند.

حویلي: بر وزن فعیلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء ادغام یافت، وحویلي منصرف حاصل آمد؛ زیرا که عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

جحجبی: بفتح دو جیم که میان آں حائے مہملہ است نام مردے. **حولایا**: نام موضوعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاه بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمده نیست، والفش برائے الحاق بسفرجلست. **حبینط**: بنون بر وزن فعیلل اگر الف انداخته شود. **حبیط**: اگر نون را افگنند، ودریں حال الف آں که رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شده، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (نظامي) **ودر أعلی**: ہر گاه الف "أعلی" جہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منه)

مریئة: بر وزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چه اگر ہمزه لازم آید که باوصف تحرک مابعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در **ثلاثی** ہر چہ زائد ست **بیفگنند** چوں: صریف در **مُصَرِّفٌ** و مصروف، **وایں را تصغیر ترخیم** نامند. **وباز آید محذوف** در ثنائی چوں: **مُنَيْذٌ** و وُعَيدٌ و بُنَيَّ و بُنَيَّةٌ در مُذْ و عِدَةٌ و ابن و بنت،
بروزن فعیل
وتائے **مقدره** در مؤنثے که **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنيدة وعنيقة، ومبدل منه** بزوال **علت ابدال**
ای بسبب آں
چنانکه **در جمع تکسیر** نحو: مُوَازين **ومويزين وأعياد وعُيَيْد در عيد گویند؛ تا ملتبس نشود**
درجمع تکسیر در تصغیر
بأعواد وعويد در عود **الف ثانيه**..........
جمع تکسیر تصغیر بالضم

در ثلاثی: ودر رباعی ہم نحو: زعيفران در زعفران. **بیفگنند:** عمده باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نه، وانجا مده عوض محذوف نیارند. **مصرف:** اسم فاعل ومفعول از تصریف. **وایں را تصغیر:** وایں قسم نزد فراء وثعلب باعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه در إبراهيم، وسُمَيْع در إسماعيل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیراکه اعادهٔ آں برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد ونون تصغیر ممکن شود، واعاده یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ:** برد نون محذوف که عین کلمه است، ووعيد برد واؤ که فاء ست، وبني وبنية برد واؤ که لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر با واؤ جمع شد قاعدهٔ سید کردند. **وتائے مقدره:** یعنی باز آید اگر چه زائد ست؛ زیراکه تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب منضم شده است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا ہنگام آں بر سه حرف ماند. **هنيدة:** در هند که ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة:** در عناق بزغاله ماده، وآں اگر چه چار حرفی ست لیکن ہنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسه حرف ماند. **مبدل منه:** ای باز آید حرف مبدل منه. **در جمع تکسیر:** ہم باز مے آید نحو: موازين. **مويزين:** در تصغیر ميزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسره افتاد یاء شد، وایں علت در تصغیر نمانده؛ لہذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر ہم ست، پس تريث گویند، وہمچنیں در قائم قؤيم بہمزه، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آں در عین کلمه وتعلیل در فعلست وآں ہنوز باقی، وجرمی قويم بترک ہمزه گوید؛ چه علت ابدال واؤ قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفته: سیبویه نیز ہمیں گوید ونحویان بر اں اتفاق دارند. **واعياد وعييد:** جواب سوال مقدر.

در عيد گویند: که در اصل عود بود، وواؤ مبدل منه را باز نیارند. **الف ثانیه:** زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجهول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف که بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واؤ نشود تصغیرش نييب آید، كما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مده ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واؤ شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: **حُمَيِّر ودُلَي** وأُسَيِّد، وقلَّ **أُسيود**، چوں جمع شوند ویا در آخر کلمہ بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیّا مانند عُطَيّ ومُعَيّة در **عطاء** ومعاوية وأُحَيّ در أحوی، ونزد **عیسی منصرف** شود **بتغییر وزن**، ونزد أبوعمرو **أُحَيٍّ** و**أُحَيِّيَ** بود، ونزد بعضے **أُحَيْوٍ** وأُحَيْوِيَ، وبعضے **أُحَيْوِيْ** وأُحَيْوِيَ، ودر **جمع کثیر** تصغیر نشود ....

مرد سیاہ مو

واؤ شود: زیراکہ الف حرکت رابر نتابد وواؤ مناسب ضمہ است. **کیاء ضیراب**: کہ آنہم واؤ شود؛ چہ یاء بعد ضمہ مناسب نیست. **یاء گردد**: ویاء در یائے تصغیر مدغم گردد، وایں وقتے ست کہ مخل وزن نبود، وإلا بیفتد نحو: مقال تصغیرہ مقیل.

کالواو: کہ آنہم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یاشد نحو: عجوز، تصغیرہ عجیز أصلہ: عجیوز، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصلہ: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصلہ: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصلہ: أسیود. (شرح الأصول) **حمیر**: بروزن فعیلل در تصغیر حمار. **دلي**: بروزن فعیل در دلو. **قلّ أسیود**: بتصحیح بنظر تصحیح مکسر نحو: أساود، ومکسر نحو: أسود. **عطاء**: أصلہ: إعطاو، واؤ از تطرف بعد الف ہمزہ شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیدہ ادغام یافت، وواؤ مبدل منہ بازآمدہ از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال از اجتماع سہ یاء بیفتاد. **معاویة**: الفش ہنگام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معیویة گفتند، پس قاعدہ سید کردہ یائے اخیر راافگندند.

أحي: أصلہ: أحیوي، قاعدہ سید کردہ یائے اخیر انداختند. **نزد عیسی**: وسیبویہ وغیرہ غیر منصرف گویند؛ زیراکہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ بر صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چوں: أفیضل، ودر خیر وشر آں زیادت نماند قیاس براں نیاید. (نوادر الوصول، جاربردي) **بتغییر وزن**: فعل از حذف چوں: خیر وشر کہ بالاتفاق منصرف است.

أحي: بکسرہ وتنوین در رفع وجر؛ چہ ضمہ وکسرہ بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أحیي**: بفتح یاء کہ ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. **أحیو**: یعنی در رفع وجر واؤ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أسیود، وواؤ اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر یاء ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منہ)

أحیوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیراکہ ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیراکہ تصغیر بر قلّت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلّت منافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست؛ لہذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد کہ رد بواحدش نمایند وتصغیر نمودہ جمع سالم سازند نحو: أرغفة ورغیفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیراکہ حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیان اگر بروزن ہیچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم کہ بروزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنرا که **مستعمل** ست یا متروک تصغیر کنند، **پس جمع صحیح** چوں: غلیمون ودویرات
قیاسی یا غیر قیاسی
وعبیدیدون در **غلمان** و**دور** و**عبادید**، یا **جمع قلّت** مفردش را نحو: **غلیمة**. **اشارات**
وموصولات می آید **بزیادتی یاء** **قبل آخر** و**الف** در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، و**ذیان** وتیان،
درذا درتا درذان درتان
وأولَیَّاء وأُولَیَّا والَّذَیَّا والَّتیَا، واللَّذَیَّان واللَّتَیَّان، والَّذیُّون والَّتیَّات **درالذین واللاتي**،
دراولاء بالمد دراولی بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواوٗ ونون، یا بالف وتاء. **غلمان**: آنرا بغلام که واحد قیاسی ومستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواوٗ ونون جمع ساختند. **دور**: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که واوٗست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لا جرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواوٗ ونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مہمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رونمایند وحسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. **غلیمة**: درغلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. **غیر**: و"غیر" اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، ودر"أصول" گفته: زیرا که مغایرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیرا که غیر متمکن قاصرست؛ چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغایرت ہمچو مماثلت متفاوت ست، وسوا وسوی ہم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیرا که ہنگام عمل بشبہ فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. **جائز نبود**: وہمچنیں اسمائے شہور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافا للبعض، واسمائے الله تعالی وانبیاء علیہم السلام، وابن قتیبه دانست که مہیمن تصغیر مؤمن ست، ابوالعباس اورا نوشت که ازیں قول بپرہیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. **موصولات**: برائے مشابہت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. **بزیادتی یاء**: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہرگاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون که مشابه تثنیه است گویا کلمۂ دیگرست؛ لہذا الف قبل آں آمد، وہمچنیں ہمزۂ اولیاء ونون الذیون.

درالذین: ہرگاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید؛ لہذا الف را واوٗ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. **واللاتي**: ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنرا که التیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

و أنيسيان و عُشَيْشِيَة و **أغيلمة** و **أصيبية** **شاذ**.

و **نسبت**:

اى الحاق یائے مشدد بآخر کلمه؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے **بمدلول آں** نحو: عربي ویائے مشدد برائے مبالغه نحو: أَحْمَرِيٌّ وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه علم شوند، (چوں إنسانية وعالمية) پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل **كوفي** وامرأة كوفية، ودو زیادتی تثنیة ....

أغيلمة: در غلمة وقیاس غلية بود. **أصيبية**: در صبية وقیاس صُبية بود. **شاذ**: زیراکه موافق قیاس نیست، ورضی گفته: کسے که إنسان را از نسیان مشتق دادند أینسیان نزد او قیاس ست، ودر "جاربردي" ست: که قیاس عشیشیة عشیة چوں معیة بود، لیکن برائے لزوم التباس به تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکه زیادت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغیر أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعیل بر أفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدد: نه ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. **بآخر کلمه**: زیراکه چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست که منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) **بمدلول آں**: معنی باشد چوں: عربی، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکه گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراداست. (شرح الأصول) **برائے مبالغه**: در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحبشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركاز الصول) **مگر آنکه**: چه دریں وقت از معنی حرفی وفعلی بر می آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منه)

پس بیفتد: چه اگر باقی ماند لازم آید که در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية. **تائے تانیث**: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نه. **كوفي**: در منسوب بکوفه.

دو زیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکه تثنیه وجمع را با واحد نه برند، بلکه علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزيدان وزيدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینه حاصل شود؛ چه اگر جاء زيدوي ورأيت زيدينيا مثلا گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکه تثنیه وجمع را با واحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافته نشود، وأرضي بسکون راء در أرضين بفتح راء مؤید وجه دوم ست، ونسبت بشبه تثنیه وجمع مؤید صورت اول.

و**جمع صحیح** و**شبہ آں** **مگر آنکه علم گردند** **معرب بحرکت** نحو: **قِنَّسْرِي**، و**یائے مشدد** بعد اکثر از **دو حرف** مثل ای بیفتد: **کرسي** و**شافعي** و**بخاتي** ومرمي در کرسي وشافعي وبخاتي ومرمي. و**رواست** در و مَرْمَوِيّ، وواؤ رابع بعد ضمه در نحو: **ضَرَبِيٌّ**، و**یائے مکسور** از یائے مشدد که قبل آخر **صحیح ست** نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ در مهيّم ای بیفتد که نه تصغیر **مُهَوَّم** ست؛ زیراکه در و **مهيّميٌّ گویند**، و**یائے اول** در فعیل وفعیلة وفُعَيْل که ناقصند ودوم **واؤ شود** و**عین فتحه یابد** برائے خفت مثل: غنوي و**قُصَوي**، در غني وغنية

جمع صحیح: بواؤ ونون یا بالف وتاء. **شبہ آں**: چوں: اثنين وعشرين نسبت بآں اثني وعشري.

مگر آنکه علم گردند: چه دریں وقت تثنیه وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.

معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. **قنسري**: منسوب بقنسرين نام شهرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. **یائے مشدد**: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.

دو حرف: وآنکه بعد از دو باشد حکمش مے آید. **کرسي**: مثال یاء که بعد از حرف اصلیست. **شافعي**: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. **بخاتي**: بتقدیم بائے موحده بر خائے معجمه. **بخاتي**: نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکه در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. **رواست**: ای جائیکه یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست که آں زائد را حذف کرده اصلی را بواؤ بدل نمایند. **ضربي**: در نسبت بضربو اهرگاه علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در هر وزنے که باشد برائے استثقال دو یائے مشدد که محیط دو کسره هستند واگرچه حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، وکسرهٔ ما قبل نینداختند؛ زیراکه قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیراکه ثقل دور نمی شود؛ چه یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیراکه در غیر ایں وقت از سید هم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)

صحیح ست: [نه حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نیندازند، بلکه ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازان بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکه ثالث را نحو: نكيلي در نكيل بر وزن فعيلي. **مهوم**: بلکه اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب كذا في "الصراح". **مهيمي گویند**: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واؤ محذوف؛ چه هرگاه مهوم را مصغر کردند یک واؤ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهیوم گفتند، وقاعدهٔ سید کردند. (شرح الأصول)

یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جهت سکون وضعف آنست.

واؤ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. **قصوي**: در قصي بر وزن فعيل بضم فاء وفتح عين نام مردے.

چنانچه در تحية تَحَوِيٌّ، وواوُ ويائے فعولة وفعيلة كه نه مضاعف اند ونه اجوف، مثل: شَنَئِيٌّ
وعين فتحه يابد چوں قوولة وطويلة
وحَنَفِيٌّ، ومبرد در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گويد، ويائے فعَيلة غير مضاعف، مثل: جهني وأموي كسره ميانه
يعني فعولي معتل بيفتد بضم فاء وفتح عين در جهينه نام قبيلة در أمية نام قبيلة
سه حرفی فتحه گردد، مثل: نمري وشقري. ودر إبل روا كه بماند يائے اخير ثالث كه بعد كسره يا ياء
در نمر پلنگ در شقرة لاله زار در ثلاثي بكسرتين مقدر باشد يا ظاهر
بود واوُ شود وبعد فتحه گردد، نحو: عَمَوِيٌّ وحَيَوِيٌّ وطَوَوِيٌّ، ورابع بيفتد يا واوُ شود وبعد فتحه گردد
در حي بتشديد ياء
نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ، وجزآں بيفتد نحو: مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف.................
بنابر قول اول بنابر رائے ثاني برائے طول بناء

در تحية: وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن الحال وزن فعيل در صورت پذيرفته.

وواوُ ويائے: افتادن ہر دو بجہت فرق ميان ذو التاء وغير آں، وخاص بذو التاء شد؛ زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواہد افتاد، پس واوُ وياء ہم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجال ست دارد. (منه) **نه مضاعف اند:** [چوں: ضرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل مى گردد؛ چه اگر در شديد شددي بى ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگر ادغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيلة از يمن. **حنفي:** در حنيفة نام قبيله از عرب. **در عدوة:** اى در مطلق فعولة واوُ نينداز د، گويد: ضمه با يائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، ہمچنين واوُ ہم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. **غير مضاعف:** [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفي معتل گردد؛ زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. **فتحه گردد:** برائے كراہت توالى دو كسره ودو ياء. **واوُ شود:** برائے كراہت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن ہم لازم نمى آيد.

بعد فتحه گردد: برائے كراہت اجتماع كسرات وياءات. **عموي:** در عم، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر اى مشتبه شد، پس ہنگام نسبت يائے مقدره واوُ شد. **طووي:** در طي، أصله: طوي بسكون واوُ در نسبت ودوم واوُ شد، وحيي وطيي بابقائے ياء شاذ ست ونزد ابو عمرو قياس.

واوُ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزله معدوم شمرده كلمهٔ سه حرفى قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند؛ زيراكه في الجملة تخفيف بجہت سكون در آنست؛ لہذا محافظت حروفش مناسب. (ركاز الأصول، شرح الأصول) **جزآں:** خامس باشد يا زياده. **مشتري:** در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیي ومحوي گویند. **الف ثالث واوَ شود**، نحو: فَتَوِيٌّ، **چنانچه رابع** اگر اصلی

باثبات یائے مشدد اول الف

ست یا الحاقي. وروا ست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، **واگرنه بیفتد** یا واوَ شود،

برای آنکه زائد ست زائد برائے مشابهت اصلی

چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلاوِيٌّ، ودر **خامسهٔ** حقیقي یا **حکمی** **حذف ست** فقط نحو: حُبَارِيٌّ وجَمَزِيٌّ.

در حباری

همزهٔ ممدوده اگر **اصلی ست** نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست **واوَ شود**

وجوبا، نحو: حمراوي، ....

در حمراء

محوي: ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوَ، بلکه بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوَ، كذا في "شرح الأصول"، ونزد ابو عمرو محوي بهتر ست، ونزد مبرد محیي. **الف ثالث**: که آخر اسم مقصوره باشد.

واوَ شود: [وحذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست که بدل از واوَ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل، اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکه اجتماع کسره ویاءات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل را به بنات واوَ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي**: در فتی ورحوي در رحی.

چنانچه رابع: ای واوَ شود بدل از واوَ بود خواه از یاء. (جار بردي) **أعشوي**: در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واوَ اصلی است. **أرطوي**: در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي**: یعنی زیادت الف قبل واوَ برائے تخفیف از آوردن مده میان فتحه وواوَ هم جائز ست، وهمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوَ ومثال اصلی لموي در لما علم، وجائز ست دراں لمي ولماوي. **واگرنه بیفتد**: ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان وبرائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، كذا في "شرح الأصول". **خامسه**: که پنج حرف دارد. **حکمی**: که چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست**: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامه غلط است. **جمزي**: در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.

همزهٔ ممدوده: که بعد الف زائد افتد. **اصلی ست**: نه زائد ونه مبدل ونه برائے تانیث. **نزد اکثر بماند**: وبعضے بواوَ بدل کنند؛ زیراکه همزه از واوَ ثقیل ست، وهمزهٔ ممدوده را باقي داشتند نه مقصوره را؛ زیراکه ممدوده دو حرف ست، وبجهت حرکت قوی گردیده، بخلاف مقصورهٔ ساکن. **قراءي**: در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واوَ شود**: برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند: برائے کراهت یاءات، واثبات وحذف آں هم حکایت کرده اند، وحلولي وحروري در حلولاء وحروراء نام دوده نزد جمهور شاذ ست، وگاہے واوَ مبدل از همزه را بنون بدل کنند نحو: صنعانِي در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: كساء وعلباء. وياء در نحو: سقاية وحولايا همزه گردد، ودر راي ورایة بماند یا همزه شود یا واوٗ وظبي وظبية وغزو وغزوة ومانند آں تغيير نيابد مگر بحذف

بقياس صحيح نحو ظبی

تاء، ونزد يونس درانچه بتاء ست عين فتحه يابد وياء واوٗ شود، ودر اسم دو حرفی رد محذوف واجب

وزجاج نحويان — كه حرفی ازان افتاده

است، يا ممتنع، ياجائز، بگويند درأخٌ وسَتٌ: أخوِيٌّ وسَتَهِيٌّ، ودر شية: وَشَوِيٌّ، . . . .

واگر نه: ای نه اصلی بود نه برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یابرائے الحاق.

جوازا: زیراکه اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز ست؛ چراکه یاء بدل از اصلیست یا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعایت کردند. **كساء**: وأصله: كساو، همزهٔ آں بدل از اصلی. **علباء**: بالکسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. **یادرنحو**: مراد ازان یائیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بر وزن فعالة بالكسر والضم پیمانهٔ شراب. **همزه گردد**: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، وهم ازان که هر گاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء بهمزه نماند، وایں همزه راواوٗ نکنند چنانکه کساء؛ تا دو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واوٗ هم شود.

راية: ای یائیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. **یا همزه شود**: [برائے مشابهت حلبي در سکون ما قبل.] نحو: سقائي برائے مشابهت الف زائد؛ چه ایں الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) **یا واوٗ**: نحو: راوي؛ زیراکه واوٗ قبل یائے نسبت خفیف است. **مانند آں**: ای لفظیکه آخرش واوٗ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یایائی نحو: ظبية وغزوة، ونزد ابن مالک وغیره صرف در یائی. **فتحه یابد**: تا میان آنچه بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند که تغیر مجانس تغیر ست. (شرح الأصول)

واوٗ شود: یعنی در نحو: ظبية، وواوٗ در نحو: غزوة بحال مانده. **واجب است**: اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لامش نسیا منسیا محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. **یا ممتنع**: اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. **یا جائز**: در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، یکے: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آں همزه وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساکن الأوسط همچنیں.

در أخ: أصله: أخو بتحریك لامش نسیا محذوف ست. **ست**: أصله: سته بتحریك سرین، لامش نسیا محذوفست.

أخوي وستهي: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

ودر **عدة**: عِدِيٌّ، ودر **سه**: سهي، ودر **دَمٍ**: دَميٌّ ودَموي، ودر حر: حِريٌّ وحَرِحِيٌّ، وفم:
أصله حرح بے رد محذوف برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، ودر **ابن وابنة**: **ابنيٌّ وبنويٌّ**، **واسم**: اسميٌّ و**سِمْويٌّ**، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست **ساکن بود**، ودر **أخت وبنت مانند أخ**
چوں دم وحر واسم در نسبت
وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، ودر کلتا کہ اصلش کلوی بود **کِلْويٌّ**، ونزد یونس **کِلْتي**
و**کِلْتوي** و کِلْتاوي. ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر اورا **واحد موافق**
مثل حبلاوي کہ گذشت ای نسبت
نبود، چوں: **مَدائِني** ....

عدة: أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف در آں ممنوع ست. **سه**: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف در و ممنوع. **دم**: أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.

ابن وابنة: أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمہ محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمدہ.

ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزہ، وابنوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنہ. **فم**: أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. **اسم**: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وہمزۂ عوض.

سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. **وابنم**: ای در ابن کہ میم افزایند ہنگام نسبت سہ وجہ ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمہور؛ زیراکہ نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم وہمزہ. **ساکن بود**: زیراکہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. **أخت وبنت**: أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند وہمزہ را مضموم ویاء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. **مانند أخ**: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.

کلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بیا بدل شد. **کلويّ**: تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیراکہ عوض محذوف است، ونزد سیبویہ بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منہ، مثل: أخت وحذف الف رابع.

کلتي: بحذف الف؛ زیراکہ تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. **کلتوي**: بابدال الف بواؤ چوں: علويٌّ.

واحد موافق إلخ: برابر ست کہ واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن کہ جمع مدینة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِديٌّ در نسبت بمساجد**، وبمركب اگر علم ست، پس از غير اضافي جزو دوم بيفگنند چوں: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو دومش** يعني مضاف اليه **معلوم** ومشهور **ودر اضافت مقصود ست** همان جزو دوم **جزو اول را، چوں: زُبيريٌّ** مركب **ورسولي، وإلا ثاني نحو: اِمْرَئِي، ومانند رَازِيٌّ** ....

أنصاري: در نسبت بانصار، وايشان اہل مدينۃ اند كہ رسول ﷺ را ياري دادند، ولفظ أنصار نام ايں گروہ شد.

محاسني: در محاسن، ايں مثال آنست كہ واحدش موافق نبود؛ چہ آں جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے ہمچو جمع را بہمان واحد غير قياسي برند، وياۓ نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيرا كہ غرض از نسبت بجمع آنست كہ دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليہ، ومفرد براۓ حصول ايں غرض كافي ست؛ لہٰذا علامات تثنيہ وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنہ براۓ ہر دو جزو معني مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. **از غير اضافي**: اسنادي بود يا توصيفي يا مزجي، متضمن حرف يا نہ. **جزو دوم**: بجہت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلۂ تاۓ تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالبا، وبراۓ ثقل در بقاۓ ہر دو كلمہ. (ركاز الأصول) **بعلي**: در بعلبك كہ مركب مزجي ست، وہمچنين سيبويہ وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي ہم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بہر دو جزو روا داشتہ بعلي بكي گفتہ، وبعضے بعد ہر دو جزو ياۓ نسبت آرند، نحو: بعلبكي. (شرح الأصول)

تأبطي: در تأبط شرا كہ علم باشد. **از اضافي**: حذف كنند وياۓ نسبت در اول لاحق نہ نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را ازان حذف كنند كہ مشترك ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، ہمچنين ديگر آنچہ مشترك باشد، چوں: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كہ دريجا ثاني مقصود بہ نسبت باشد؛ لہٰذا در عبد مناف كہ حقيقۃ غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراك را مضائقہ نكردند، ومنافي ہم بنظر خوف اشتباہ آمدہ است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري: در ابن زبير كہ كنيت ست وجزو دوم مشہور ہم، پس ايں مثال ہر دو ميتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چہ غرض عبديت رسول ست. **امرئي**: بكسر راء وفتح آں نحو: امرئي در امرؤ القيس كہ جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزلہ بعلبك شد، ومريٌّ بفتح راء وسكون آں نيز گويند وقت رد باصلش كہ مرء بالفتح است. (ركاز الأصول، جار بردي) **رازي**: در ري نام شہر باضافۂ الف وزاۓ معجمہ.

ورَجُلٌ **مَرْوَزِيٌّ** وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، **ويصاغ من**
درنسبت بادیه برائے شمشیر منسوب بہند ازعبد شمس درعبد الدار خلاف قیاس ساخته میشود
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که **نه برائے ادغام** ست چهارده اند: **أنصتَ** يوم جَدٌّ طاهٍ زلّ أما **همزه** **می آید** بدل از **حرف لین** در **دَأَبة** وعألم وبَأْز وشِئْمة ومؤقد، **واز هاء وعین** در ماء و **أباب بحر**، . . .

رجل مروزي: بزیادت زاء ومرو نام شهرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسان ثوب مروي بر قیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، كذا في "الجاربردي". عبقسي: درعبد القيس که از ہر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيئ: از نام شئ اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلت برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. لعامله: که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. صاحبه: که کثرت بملابست دارد وپیشہ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گله بان. مفعلة: چوں: مأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وہمزه در ابن که عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وہمچنین تاء در أخت وبنت بجائے واؤ نہاده اند اگر چه مجاور ومقارن آنست؛ لهذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواؤ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واؤ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در "شافيه" و"شرح اصول" بیان کرده. حرف ابدال: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه مبدل باشد، ونیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (ركاز الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.

أنصت: خاموش شد روزیکه جد طاه نام لغزید. دأبة: فتح ہمزه، أصله: دابة بالف ساکن. بأز: بسکون ہمزه لغتے ست در بازي، واصلش بالف مبدله از واؤست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. مؤقد: بہمزه اصل آں واؤست مراز وقود.

از هاء وعین: ای بدل از ہاء وعین. ماء: أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وإمواء، ومیاء ہم آمده. أباب بحر: در عباب بحر، عین بہمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واوٗ ویا وہا وہمزہ، چوں: **طائي** و **آل**، ویاء از واوٗ والف وہمزہ، چوں: صيم و **صبية**
أصله صوم جمع صائم عطف بر ہمزہ
و **حبلي**، واز یکے از دو یا سہ حرف **تضعیف** واز نون سماعا کثیرا، چوں: **دينار** و **أمليت** و **قصيت**
بدل میشود بدل میشود
و **أناسي**، ونزد بعضے أمليت أمللت **دو لغت مستقلند**، واز **عین** و باء و سین وثاء در ضفادي.....
موحدہ مہملہ مثلثہ

طائي: وطيي بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسائی أول ست، واوٗ بالف بدل شد، وآں بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کردہ، ونزد بصریان اصل آں أهل ست، ہاء بہمزہ بدل شد وہمزہ بالف، كما في" شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیراکہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: " کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، ونزد بصریان الفش بدل از ہاء وہمزہ است" ساقط شد، وایں مثال برائے ابدال واوٗ وہاء بنابر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، وجز بواسطہ ابدالش نمیشود، وازینجا وجہ آں دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائي اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذيب بیا از ذئب بہمزہ. **صبية**: از صبوة جمع صبي. **حبلي**: بیاء از حبلی بالف. **دينار**: در دنار بتشدید نون بدلیل دنانير. **أمليت**: از أمللت از إملال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ٢٨٢) ﴿فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ٥). **قصيت**: از قصصت، وتقصيص ناخن چیدنست، وجاربردی گفتہ: رواست کہ معنی قصيت أظفاري ایں باشد کہ آوردم اقصای آنرا؛ چہ سر ناخن بر میشود وہماں اقصی است. **أناسي**: از أناسين جمع إنسان، ومبرد گفتہ: أناسي جمع إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء در انسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نیاید. (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند: زیراکہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چہ؟ **واز عین**: ابن حاجب گفتہ کہ ایں ابدال ضعیف ست، وجاربردی امثلہ از کلام شعراء آوردہ، در عین:

ولضـفادي جمـه نقانـق

ودر باء:

من الثـعالي ووخز من أرانيها

ودر سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

وایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. **ثعالي**: از ثعالب جمع ثعلب.

و**ثعالي** وسادي وثالي، **ووا‌ؤ از یاء والف** وہمزہ، نحو: **ھوٌّ**، و**میم از واوٗ در فم**، **واز لام تعریف در**
از سادس از ثالث عطف بر یاء عطف بر واوٗ
"**لَیس** من امبر امصیام في مسفَر"، **واز نون در مانند** عنبر و**شنباء** وصم بکم **لزوما**، ودر
بنام و**طامه الله** علی إلخیر، **واز باء در بنات مخر** وما زلت **راتما** و**من کثم** و**نون از واوٗ ولام**
موحدہ عطف بر میم
در صنعاني ولعنّ وتاء از یاء وواوٗ وسین وبا وصاد، چوں: أتلج ....
عطف بر نون مہملہ در أولج بمعنی أدخل

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: جون وجونۃ کہ در اصل بہمزہ بود. **ھو**: صیغۂ مبالغہ از ھي، أصلہ: ھوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود کہ واوٗ یاء می شد. **فم**: أصلہ: فوہ، ہاء حذف شدہ واوٗ بمیم بدل گردید. **در لیس إلخ**: قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب بایشان فرمودہ، شاعرے ازینان گوید:

ذاكَ خَلیلي وذو یعاتبني یَرمي ورائي بامْسَھمِ وَامْسَلْمَه

وازنون: ای جائیکہ نون ساکن قبل یائے موحدہ باشد دریک کلمہ، چوں: عنبر، یا در دو کلمہ نحو: سمیع بصیر، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) **شنباء**: بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دندان، گویند: امرأۃ شنباء.

لزوما: زیرا کہ نون ساکن حرف ضعیف رخوہ است بغنہ طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نہ پس بمیم کہ مشارک نون در غنہ وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست کہ قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. **وطامه الله**: [خمیرہ کرد او را خدا بر نیکوئی.] از طامہ ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طانہ وطامہ دو لغت ست، در "ارتشاف" ست: کہ آنچہ مدعیان اصالت طانہ گویند: کہ بطیم جائے بطین نیامدہ خطاست؛ زیرا کہ یعقوب بطیم حکایت کردہ. **واز باء**: ای بدل میشود ہم. **بنات مخر**: از بنات بخر ای دختران بخار، وآں ابر تنک ست کہ قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جنی گفتہ: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) **راتما**: وراتبا ای ہمیشہ بودم مقیم. **من کثم**: از کثب ای قریب شد.

صنعاني: در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفتہ واوٗ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزہ را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست؛ زیرا کہ میان ہمزہ ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) **لعنّ**: در لعل حرف مشبہ بالفعل.

وطست و**ذعالت** و**لصت**، وہاء **از تاء** وہمزہ نحو: ہَرَقتُ وہَرَحتُ و**هياك** وهنْ فَعَلْتَ
عطف بر تاء ازارقت ای ریختم ازارحت راحت دارم دران شرطیه
فعلتُ و**يا هناه**، واز الف در مَہْ و**أنَه**، ولام از نون وضاد در **أصيلال** و**انطجع**، وطاء ودال از
بدل می شود ہاء ای استفہامیہ عطف بر لام
تاء نحو: **حُصْطُ** وفُزد و**اجدمعُوا** و**دولج**، وجیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: **فقيمج**،
فوقانیه
واز **محقف**، نحو: **حجتج** و**أمسَجت**. وروا ست ابدال صاد از سین که **قبل غین** وخاء قاف وطاء
مهمله مهمله معجمه معجمه مهمله
بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس **صقر** وصراط، **وابدال زائے** از سین وصاد که قبل دال اند وساکن نحو:
در سلخ پوست کشید معجمه مهمله مهمله مهمله

طست: أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. **ذعالت**: در ذعالب بمعنی پارچہ کہنہ، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. **از تاء**: فوقانیه نحو: رحمہ در وقف. **هياك**: از إياك، وهياك نستعين قراءت آمده.

يا هناه: بمعنی هن بنداء، أصله: هناو، واو متطرف ہمزہ شد وہمزہ ہاء گردید، ورضی گفتہ: نزد بصریان بدل از واو ست، ونزد ابو زید واخفش برائے سکتہ، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعيف. **أنه**: ای انا ضمیر متکلم. **أصيلال**: أصله: أصيلان، تصغیر أصلان جمع أصیل وقت ما بین عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. **انطجع**: أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت وفوز، وایں قسم شاذ ست برائے تغیر ضمیر.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. **دولج**: در تولج موضع دخول وحشیان. **فقيمج**: در فقيمي منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو عمرو گفتہ: یکے را از بنی حنظلہ پرسیدم: از کدام گروہ ہستی؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) **از محقف**: متصل یا منفصل، بیک حرف یا بدو، یا بسہ حرف. **حجتج**: أصله: حجتيَ ای حج من، شاعر گوید:

لاَ هُمّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسيت، وبعضے گویند: مر جیمش بدل از الف اسمی ست. **قبل غين**: بدانکہ ایں حروف مجہورہ مستعلیہ اند وسین مہموس متسفل: لہذا خروج ازاں بایں حروف ثقیل دانستہ با صاد بدل کردند؛ زیرا کہ صاد در ہمیں وصفیر با سین ودر استعلاء بحروف مذکورہ موافق ست، واگر سین متاخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چوں: قسيت؛ زیرا کہ فرو آمدن چناں دشوار نیست کہ بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) **صقر**: در سقر نام طبقہ دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مہموس ست ودال مجہور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا کہ در صفیر ومخرج مناسب سین ست ودر جہر موافق دال، وہمچنیں صاد از حروف مطبقہ مہموسہ رخوہ است ودال از منفتحہ مجہورہ شدیدہ. (رضي، وركاز الأصول)

یزُدل وفزدي. وآمده است حذف یکے از دو حرف تضعیف مانند **أحست** ومست **بفتح وکسر میم.**
درقصدی وآں حرف اول ست درأحسست درمست
وتاء یا طاء در **استطاع ويستَطِيْعُ**، وتائے اول در **يتَّسع ويتقي**، وازینجا **تق الله** و**استخذ** در
بحذف تائے ثانی
استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، **واز تغیرات** سماعی
بحذف لام – بحذف نون
حذف درید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت **وجز آنست.**
حذف لام کلمہ أصله يدي أصله يدمو أصله سمو اصله اخو أصّله أبو أصّله حمو أصله هنو ازفوه ازبنو ازاخوةَ از بنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے کہ زیادتی ....
مبتدا

یزدل: دریسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. **آمده است:** ازینجا بیان حذف است. **مانند أحست:** ای جائیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح وکسر میم:** فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکه کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہرگاه مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، واگر بعد ساکن ست، چوں: أحست نقل حرکت لازم گردد. **استطاع ویستطیع:** پس اگر تاء حذف کنند اسطاع یسطیع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع یستیع گویند. **یتسع ویتقي:** أصلهما: یوتسع ویوتقي بود، واوٗرا بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند یتسع ویتقي بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیراکه در یتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ:** که استفعال است ماخوذ از اتخذ یتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود بتاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر:** [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جهت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: ایں حذف جائیکه لام ظاہر شود قیاس است، نه جائیکه لام ظاہر نه شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جز آنست:** چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم یك دریکن، ولو تر درلو تری. (منه) **حروف زوائد:** مراد آنست که زیادت ہمیشه بدین حروف شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمه محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چوں: انصر وأذهبت، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے غیر الحاق وتضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست
خبر یکے سہ است
کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دو ست در مادہ و معنی،
علامت اشتقاق ای اصل وفرع
وعدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا
تفسیر اشتقاق
زیادت، وغلبۂ زیادتش در محلش، وترجیح یکے بر دیگر.

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شملل وجلبب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. **وتضعیف:** ای تضعیفے کہ برائے غیر الحاق ست؛ چہ آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: جرب. (جار بردي)

هويت السمان: [دوست داشتم زنان فربہ را.] حکایتست کہ مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هـويت السـمان فشيـبني وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: کہ من حرف زیادت رامی پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (نظامي)

اشتقاق ست: وآں سہ قسمت، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. **کہ دلیل اصالت:** ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ مے شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفے ازان یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے بلهنية مصدر کہ در أبله نیست، وہمچنین اگر در فرع حرفے باشد نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. **دلیل اصالت ست:** چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. **بر تقدیر اصالت:** پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طاء، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ فعول موجود ست نحو: عسود. **در محلش:** ای چوں حرف در محلے واقع شود کہ زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. **وترجیح یکے:** حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مرجحے بایکے یافتہ شود ترجیحش دہند، وإلا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولهٰذا **بِلَغْنَ** **فِعلَن** بود از بلغ، **وترنموت** **تفعلوت** از
بروزن بروزن
ترنم، **وسنبتة فعلتة** از سنب **باعدم نظیر** ہر سہ، **ومیم مراجل اصلیست** از جهت **ممرجل** باغلبۂ
ای برائے قوت اشتقاق بمعنی پاره از زرکار در کلام عرب
زیادتش در اول. ودر کلمۂ که **محتمل دو اشتقاق** ست اگر ہر دو **جلی** **باشند** ہر دو وجه ست **أرطی** ہم
اشتقاق
فعلی بود وہم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نه ترجیح یکے**، چوں: ملك، **أصله: ملأك**،
که واضح باشد
نزدیك ابو عبیده مفعل بود از **لأكَ** بمعنی أرسل، ....

قوی ترین الخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے بااو معارضه نتواند کرد وباوجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگرچه فعلن یافته نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.

ترنموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**: نه فعللول باوجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة**: بفتح سین وسکون نون وفتح موحده وفوقانیه. **فعلتة**: نه فعللة باوصف کثرت آں، مثل: بعثرة. **باعدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست باقتضائے آں حکم کردند. **میم مراجل**: بمعنی جامهائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نه مفاعل.

ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم رازائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافته نشده.

دو اشتقاق: یازیاده ازاں بدیں طور که آں کلمه رادو فرع یادو اصل بایك فرع ویك اصل مختلف در ماده باشد.

جلی باشند: یعنی محقق که عبارت ست از توافق در معنی مشترك. **ہر دو وجه الخ**: دراں کلمه بلاترجیح یکے. **أرطی**: نام درختے که شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصالت ہمزه وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت ہمزه واصالت الف که بدل از یاء ست.

بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست که ہمزه اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا که آرط بر وزن فاعل ست ہمزه اش فاء کلمه افتاد، واستعمال دوم می خواہد که ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا که اصل راط راطي بود، یاء بقاعده قاض افتاد آں لام کلمه واقع شده. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نه**: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائکة، ہمزه رابعد نقل حرکتش بماقبل برائے تخفیف انداختند.

لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چه اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکه رسول ست. وجواب داده اند که مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفته: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذهب حق ست؛ زیرا که دراں نه قلب لازم می آید ونه بنائے نادر که در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوکة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، وبر تقدیر فقد اشتقاق

متعلق مبتداء بحرکات ثلاثه در میم بالفتح وفتح همزه وآں کسائیست

دلیل زیادت حرف خروج کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر

مبتداء خبر خروج جسیم

وخنفساء، واگر بر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش

جانورے سیاه

دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر هیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب....

از زیادت کلمه یا اخت آں

ألوکة: وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، ودریں هم میم زائد بود، اصل ملك مالك قلب مکانی نموده همزه را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملك معنی رسالت هم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك:** از ملك؛ زیراکه ملك مالك اموریست که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وهمزه زائد، ودریں مذهب ضعف لفظی ست؛ زیراکه فعأل بنائے نادرست وهم بعد معنوی؛ زیراکه مناسبت آں بالوکت قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، نظامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سه قسم، یکے: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش:** که موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت:** ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آں کلمه یا اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال:** بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فنعال بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعللٌ باشد، وآں یافته نشد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر:** بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمه وفاء بر وزن قرفصاء، نون هر دو زائد قرار داده بر وزن فعلل وفعنلاء گفتند، واگرچه از اصلی گفتش ایں دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت دریجا لازم آید که در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم وفتح لام اول یافته نشد.

نیز زائد: زیراکه حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بزیادتش حکم کنند؛ چراکه مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دهند بر وزن تفعل بود، وهر دو یافته نشد.

محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگرچه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش:** بفتح میم وزائے معجمه بعد مهمله وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چه فعللول ومفعنلول هر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید ست، پس لا جرم باصالتش حکم دهند.

غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعے که واقعست.

غالب: چوں ادراك غلبۀ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی **حرف تضعیف** با سہ **حرف اصلی**، چوں: کرَّم و **قردد** و **عصبصب** و **مرمریسٌ**،
وزیادہ ازاں
و **تکریر فاء** تنہا **روا نبود**، وزلزل و **قوقیت** **رباعی ست** **نہ از باب تکریر**، وہمزہ و میم **در اول** **باسہ**
اززلزل بمعنی تحریک
حرف اصلی **فقط**. ومطرد ست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر وآلہ اگرچہ **بازیادہ ازسہ**
بود، ویاء **باسہ حرف** و **یازیادہ** مگر در **اول رباعی** **غیر مضارع**، ....

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف؛ زیراکہ تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اول متعین ست؛ زیراکہ در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد:** زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودراں ہم مثل: کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) **عصبصب:** بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس:** بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود:** پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیراکہ مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در ننصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ وزنش نفعل ست نہ ففعل، واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشدہ، پس آنچہ در "شرح الأصول "است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل شود باآینکہ ہمچو ثقل در ننصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست:** نزد بصریان بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر:** چنانکہ کوفیان گویند؛ زیراکہ اگر در زلزل فاء وعین را ودر قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر وزائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول:** چوں: أفکل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفتہ اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف بئبل کہ ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی:** واگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أحصیل بر وزن أفعیل. **فقط:** کم ازاں نہ زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **بازیادہ ازسہ:** نحو: مدحرج ومتدحرج ومخرج ومضروب ومنصر وجز آں. **یاباسہ حرف:** [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یازیادہ: از سہ، چوں: سلحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی:** اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع:** کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواوَ باسه حرف **یازیاده مگراول**. **ونون** اگر ثالث ست وساکن یاآخر کلمه بعد الف، ومطرد
اصلی چوں حمار وجدول
ست در **مضارع** و**بعضے ابواب**. وتاء مطرد ست در تفعیل و**بعضے ابواب** مانند **رغبوت**. **وسین** در
زیادت نون چوں نضرب عطف برنون عطف برتاء
باب استفعال، **امالام** کم آید، وہاء کمتر **بل نیاید** بقول **بعضے** نحو: زیدل وعبدل و**أهراق**. چوں
در زید در عبد از لام
غالب متعدد بود ہمه زائده اند اگر ممکن ست نحو: **إهجيري**، **وإلا** حرفے که مستلزم خروج نبود چوں
غالب الزیادة از اوزان عرب
میم مدین، نه یائش، وطائے **قطوطی نه الفش**، لوجود **مفعل** و**فعوعل**، نه فعیل وفعولی، . . .
تابروزن فعیل بود ثانی

یازیاده: نحو: سروح بالکسر وحائے مہمله ناقۂ طویله، وکنهور بروزن سفرجل سحاب متراکم.

مگراول: یعنی الف وواوَدر اول زائد نشود، پس درورنتل بمعنی داهیه ملحق بسفرجل بروزن فعنلل است، والف دراول نیاید.

ونون إلخ: یعنی زیادت نون انگاه غالب ست که در رتبۂ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یاآخر کلمه بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. **بعضے ابواب:** ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعلل وجزآں. **رغبوت:** مصدر، وهمچنین تجوال.

وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع که اصلش نزد سیبویه أطاع یطیع است شاذ بود، وزمخشری سین کسکه راکه در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أکرمتُکِسْ زائد شمرده، وابن حاجب قول او رد کرده؛ زیراکه دریں هنگام شین کشکشه هم که برائے فائدۂ مذکور می آرند زائد شمردن خواهد افتاد حال آنکه شین از حرف زیادت نیست.

امالام: کم آید دراول ووسط زیاده نشود جز درآخر بعضے الفاظ یافته نه شد، بعضے نفی زیادت آں کرده اند.

بل نیاید: زیاده گفتن یعنی کلمه بر تقدیر زیادتی همه از سه حرف اصلی کمتر نمایند. **بعضے:** یعنی مبرد؛ ولهذا آنرا از حروف زیادت نشمرده. **أهراق:** أصله: أراق، همزه را بهاء بدل کردند، وچوں گمان میشد که هاء فاء کلمه است آنرا ساکن کرده همزۂ وصل آوردند، وهراق هم آید، ومبرد را میرسد که گوید: الف دراں زیاده است؛ چه هرق هم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمه دو حرف یازیاده یافته شود که زیادت آں دراں موضع غالب ست.

إهجيري: بکسر همزه وجیم بمعنی داب وشان، پس همزه ویاء والف دراں زیاده است بجهت غلبۂ زیادت اینها بقائے کلمه بر سه حرف اصلی وزنش افعیلي ست. **وإلا:** ای اگر زیادتی همه ممکن نبود؛ زیراکه بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: که زائد ست وزنش مفعل. **قطوطی:** نام موضعیکه طائش زائد ست وزنش فعولی.

نه الفش: تابروزن فعولی باشد. **مفعل:** ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. **وفعوعل:** درکلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو **موجب خروج** اند پس حرفے کہ زیادتش زائد قرار داده شود زیاده بود از دیگر، چوں: واوُ کوالِلُ نہ ہمزه اش اگرچہ فوعلل وفعالل **ہر دو نایابند**، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود **با شبہۂ اشتقاق** بر شقے ترجیح دہند یکے را **بفكّ ادغام**، وبعضے **بشبہہ**، پس یأجج نام مقام **یافعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ**، واگر شبہ **بر ہر دو شق** ست **ترجیح بفكّ** ادغام ست، . . . .

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل:** بمعنی کوتاه بروزن فواعل ملحق بسفرجل.

ہر دو نا یابند: لیکن زیادت واوٗ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزه دراں؛ لہٰذا واوٗ رازائد گیرند نہ ہمزه را. بدانکہ خروج از اوزان باشبہۂ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیك بفتح میم ویاء اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سیك بود وآں یافتہ نشد، پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسك بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملة رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منه)] یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکاز الأصول وغیره) **بفكّ ادغام:** ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثِقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعلل:** اگر بفكّ ادغام ترجیح دہند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ ماده اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست.

لوجود أجّ: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم رااصلی گویند؛ چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام رابر شاذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبہۂ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفكّ:** پس حرفے راکہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ **لوجود مهد** وهد، **واگر بفك** نبود **ترجیح بشبہ** بود، **ونزد بعضے** بوزن اغلب،
نام زنے
پس **موظب مفعل** باشد؛ لوجود **وظب**، نہ مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم**، **ونزد بعضے**
انار
فعال کہ ایں وزن **در بابش اغلب ست**، واگر **شبہ** بہر دو تقدیر ست **ترجیح دہند** بوزن اغلب،
بزیادت حرف تضعیف
وبعضے باقیس، پس **حَوْمَان** نہ فوعال از حَمْن ست بل فعلان از حوم کہ اغلب ست، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ
وزن فعلان از فوعال بالفتح نام شخصے
بود، نہ **فوعلٌ کہ اگرچہ** دران اقیس ست **اما مغلوب ست**، ....

لوجود مهد: [یعنی گہوارہ وزمین وجز آں.] یعنی مہدد را در ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست. برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ہد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفك:** ای اگر ہر یک شبہۂ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہۂ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہۂ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہۂ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد ازان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب:** نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست وشبہۂ اشتقاق موجود. **مفعل:** بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب:** بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی أصلح یا أکل ورمن موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرجحان بوزن اغلب.

در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجز آں. **شبہ:** یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدنست، وانیجا وزن اقیس معارض نیست.

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ:** کاف برائے علت وبیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا کہ مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد وموحل وموضع، کذا في "شرح الأصول". (منہ)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہذا بر غالب حکم کردہ شد کسے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس
ای بہر دو تقدیر

باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.
ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من كذا مثل كذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا

ازدعا مانند صحائف، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش دعایا بود، .....
ای در مصنوع ازابدال وغیرہ فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبہ اشتقاق بہر دو تقدیر بود. **ہر دو برابرند:** ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابراند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان:** بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رجأ یرجو، یافعلوان بر تقدیر اصالت ہمزہ وزیادت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہمان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ؛ زیراکہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إنملة، وإمع وممع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند:** چوں: اسطوانة کہ بر وزن أفعوالة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسطن وأسطر معدوم، وفيه شيء. **تمرین:** در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني إلخ: [چہ گونہ می سازی یاساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني عليه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند كتف غفر سازند، وجرمی گفتہ: بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روانیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیراکہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف:** کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا: أصله: دعايو، جمع دعية، أصله: دعيوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطايا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، **وابو علی گوید: بیفگنی ویفزائی در**
دراصطلاح
مبني آنچه در مبني عليه افتاده وافزوده بود قیاساً، **ونزد بعضے شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب**
مثل: محوي نزد جمهور مضرّبيّ شود، ونزد ابو علی وبعضے مُضَرِيٌّ، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ **دِعُوٌ**
ودَعَوٌ، ونزد بعضے اِدْع ودَعٌ، وبنائے عَنْسَلٌ وقنفخر از عَمِلَ، وقال: عَنْمَل **وقَنُوْلٌ وعِنْمَلّ**
بفتح دال
از عمل مثل عنسل
وقِنْوَلّ آید بلاادغام نون؛ تاالتباس بفعّلٌ وفِعَلّ نیاید.
بفتح فاء وتشدید عین

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعده وقیاس افتاده بود از مبنی هم افگنند اگرچه قاعدۂ حذف دراں نبود، خلافا للجمهور. **شرط قیاس:** یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیه بقیاس یابغیر قیاس حذف شده است در مبنی هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبنی وقتیست که در مبنی قاعدۂ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست که زیاده کنند وقلب سازند در مبنی برابر زیادت وقلب مبنی علیه، واجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیه در مبنی وقتے که گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنی وقتیکه علت ابدال وادغام که در مبنی بود مفقود باشد. (ركاز الأصول)

محوي: بضم میم وفتح حاء وکسر واؤ ویائے مشدد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل که یائے اخیر ویکے از دو یائے مشددش افتاده یائے دوم واؤ شد، چنانکه در نسبت گذشت. **مضربي:** بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشدده وبائے موحده قبل یائے مشدده، پس هیچ حذف نکنند؛ چه قاعدۂ حذف که در محوي بود اینجا یافته نشد.

مضري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشدده بر وزن محوي بحذف لام کلمه ویک عین، چنانکه در مبنی علیه قیاسی بود اگرچه در مبنی قاعدۂ حذف یافته نشده. **دعودعو**: اول: مثل: اسم ست:، وثانی، مثل: غد؛ چه اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزۂ وصل آوردند، واصل غد غدو بود واؤ را انداختند، وایں هر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور وابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم وغد، وحذف آنچه خلاف قیاس دراں هر دو حذف شده. **عنسل:** بفتح عین وسین، ناقۂ سريع السير.

قنفخر: بکسر قاف وفتح فا جسیم. **قنول:** مثل: عنسل از قال. **عنملّ:** بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. **ادغام نون:** در میم وواؤ در هر چهار مثال باوجود قاعدۂ ادغام. **بفعّل:** ناظر ست با ولین، وفعل اگرچه مختص بافعالست، لیکن گمان میرود که شاید علَمش کرده باشند، ومیدانے که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند. (رضي) **فعَلّ:** [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] ناظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: غلکدّ وسلغد، پس هرگاه عمل بادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یامثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، ركاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل **ممتنع ست برائے ثقل**، ویا **لبس بہ فعَلَّلَ**. وبنائے **أبکُم** از **وأيَ** وأَوَى أَوْءٍ وأُوْوٍ بود. وإِجْرِدٍ وَأَيَ وإِيو وإيٍّ واطلخمّ إِيْئَياً وإِيْوَياً.

جحنفل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فا گندہ لب. **ممتنع ست**: پس کسر وجعنلل گفتہ نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس بہ فعلل: فعلل بفتحتین وتشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج. ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، ومعلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعنلل مدغم. **أبکُم**: بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي**: لفیف مقرون مہموز عین بمعنی قصد.

أوی: لفیف مقرون مہموز فا أي رجع. **أوء**: از أُوْؤُيٌ، مثل: أبکم، أصله: أوؤي، ضمۂ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد أوأي گردید، اعلال قاض کردند أوء بکسرہ یاء تنوین شد. **أوو**: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبکُم از أوأي، أصله: أءوي ضمۂ واو بکسرہ بدل شد وہمزۂ دوم براجتماع ہمزتین بواؤ، وتعلیل قاض کردند، بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچہ واؤ مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد: ای وبنائے إجرد ازاں ہر دو، وإجرد بالکسر وکسر راء ترہ ایست. **وأي**: [قائل آں اخفش است.] از وأي، أصله: إوئي، واؤ جہت سکون وکسر ما قبل یاء شد واعلال قاض گردید. **إيو**: ای مثال إجرد از أوي، در اصل إئوي بود، یاء بقاعدۂ قاض افتاد، وہمزۂ ساکن جہت کسرۂ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نہ کنند اگرچہ یاء وواؤ جمع آمدہ واول ساکن ست: زیرا کہ واؤ مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، وبعضے گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب واؤ کہ بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، بریں تقدیر أي بہر سہ حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس أي بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بروزن اقشعر بمعنی تاریک شد واز وأي وآوی.

اینیا: ای از وأي بریں صورت آید بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوأيي بسہ یاء بود بروزن اطلخم، واؤ بجہت کسر ما قبل یاء گردید إي أيي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحۂ ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) **أیویا**: مثل: اطلخم از إوي بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح واؤ ویائے مشدد قبل الف، أصله: إءوَيَي بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحۂ ما قابل الف گردیدہ وہمزہ از کسرۂ ما قابل یاء گشت إیویا حاصل آمدہ ویاء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزۂ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إئویا.

وبنائے اغدودن **از** بيع وقوة إِبْيَيَع اِقْوَوْى شود، وقيل: اِقْوَيا، و**عصفور از** قوة **قُوِيٌّ**. وبنائے **قذعمل از** قضى **قُضَيٌّ** بحذف يائے ثالث منسيًا وقذعميلة **قُضَيِّيَةٌ** و**قُضَوِيَّةٌ** مانند **مُحَيِّيٌّ** ومُحَوِيٌّ وجحمرش **قَضْيًا**، وقيل: **قُضْيَيٌّ** و**حلبلاب قِضِيضَاء**. وبنائے دحرجت از قرأ

قائلش ابن حاجب

قَرْأَيْتُ وسبطر **قِرَايٌ**. واطمأننت **اِقْرَأيَاتُ**، ومضار **عَش يقرءِيئُ**. **چوں بنا کنند** از رَوأيٌ **مثل**

ماضی متکلم از افعلال

کوکب، **پس جمع بواؤونون کردہ بیائے متکلم اضافت نمایند أَوَيٌّ** شود. . . . .

بعد تخفیف همزه

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کنجشک. **قوي**: بالضم وتشدید واؤ مکسور ویائے مشدد. **قذعمل**: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضي**: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آں قضيي بسه یاء بروزن قذعمل. **منسيا**: چنانکه قاعدۂ اجتماع سه یاء ست ویاادغام یائے اول در دوم. **قضية وقضوية**: [ای بنائے آں از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، دراصل قضييِيَة بچہار یاء بود، پس خواہ یائے اول رادر دوم وسوم رادر چہارم بجہت سکون آنہاادغام کردہ قضيية گویند، خواہ اول راحذف نمایند ودوم رابواؤبدل کنند تاقضوية شود.

مانند محيي: بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل که قاعدۂ در باب نسبت گذشت. **جحمرش**: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ومیم وکسر راء از قضي. **قضيا**: بالفتح وتنوین، أصله: قضيي بسه یاء اول مفتوح دوم مکسور، یائے اخیرہ نسیاً حذف شد چنانکه قاعدۂ اجتماع سه یاست، ویائے دوم برائے فتحۂ ماقبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. **قضي**: تعلیل قاض در قضييي وعدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. **حلبلاب**: بکسر حائے مهمله ولام اول وسکون بائے موحدہ گیاہی ست.

قضيضاء: أصله: قضيضاي بتکرار عین ولام، یاء بقاعدہ رداء همزه شد. **قرأيت**: أصله: قرأأت، همزۂ دوم که در موضع لام ست بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء بنائش از قرء.

قراي: أصله: قرأء، همزۂ دوم که در لام ست یاء شد، وچوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأيات: أصله: اقرءءت همزۂ دوم لام بود یاء شد وہنگام اجتماع همزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)

يقرئيئ: بروزن یقرعیع، أصله: یقرأءء، حرکت همزۂ میانه باول دادہ جہت کسر ماقبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند؛ چه در همزه ادغام نشود. **چوں بناکنند**: این سوال ابن جنی از ابن خالویه کردہ بود در جواب حیران شد. **أوي**: بفتحتین وتشدید یاء؛ چه مثل کوکب ازووأي است، یائے متحرک از فتحۂ ماقبل الف شد، حرکت همزه بماقبل بردہ برائے تخفیف انداختند، =

وازأولق مثل: احشوشن الناس **إِيلَولق** الْألُق.

فصل

در خط:

یاسین **اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شئ دیگر ست یاء سین بود ویس،** ودر
مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ اصل در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ
ای نوشتن بصورت مسمّی
مر او راست در وقت ابتدا بآں ووقف براں؛ ولہذا رہ زیداً ومجيء مہ جئت بہاء نویسند،
وقت تکلم
ومانندبزید ولزید وکزید ومنك وضربکم **متصل نگارند.**

= ووي گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں أواصل، ہر گاہ جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسلمي أوي حاصل آمد. (جار بردي، رکاز الأصول)

ایلولق: مثل: احشوشن، أصله: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أولولق ست، اگر اصلش أفعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یاء شد. **خط:** وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجا، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، وانیجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) **یاسین:** ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّٰی. **یا سین:** ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے. **یس:** ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء:** لہذا رأیته ومررت به بدون واؤ ویاء نویسند: زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولہذا مثل: من ابنك؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ. (شرح الأصول، رضي)

رہ زیدا: امر ست از رأی یری کہ بجہت بقائے آں بر یک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مہ جئت: "ما" استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتاد وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ ازآنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عم ومم وعلام بلام. (منہ) **مانندبزید:** حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک =

وکتابت اضربُنْ بواوٗ والف، واضربن بیاء، وهل تضربن بواوٗ ونون، وهل تضربن بیاء ونون
بصورت اضربوا بصورت اضربي بشکل تضربون مثل تضربین
باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، **لیکن خط** همزه اول کلمه بالف ست **مگر در لئلا**
ولئن ویومئذ وحنیئذ وهؤلاء، ومتوسط ساکن **بوفق حرکت** ما قبل، ومتحرک **بوفق حرکتش** اگر
ای خط همزهٔ متوسط همزه ای حرکت خود
ما**بعد سکون** است،..........................

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل مے پیوندد، مثل: بزید وغلامي، وہمچنین کلمۂ کہ کتابت آں بر یک حرف ماندہ باشد اگرچہ در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: هذا وله کلمۂ دو حرفی لا جرم جدا نوشتہ شود، مگر اینکہ ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تثنیہ وجمع ونسبت باشد، ووجہ در ینہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، وضمیر وغیرہ مثل جزو ست. (شرح الأصول)

اضربن: جمع مذکر امر بانون خفیفہ. **اضربن**: امر واحد مخاطبہ بانون خفیفہ. **هل تضربن**: جمع مضارع بنون خفیفہ.

هل تضربن: واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفیفہ. **باید نوشتند**: زیرا کہ نون تاکید خفیفہ را کہ بعد ضمہ یا کسرہ بود حذف کنند، وآں را کہ بجہت نون محذوف شدہ بود باز آرند. **تا مؤکد**: پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی کہ ایں التباس در وقف ہم موجود ست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور ست؛ زیرا کہ آنرا در خط صورتے معین نیست اگرچہ خلیل شکل سر عین معین کردہ، پس در اول کلمہ بالف نوشتہ شود، برابر ست کہ ابتدائے کلام بود یا نہ، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا کہ ہمزہ مثل حرف علت تخفیف میباید، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد وبالحمد وانفراد واعلم وأهل وأحد وأجوه وإشاح. (رکاز الأصول)

مگر در لئلا الخ: ای جائیکہ لام ابتدا بر "إن" شرطیہ آید، وجائیکہ لفظ یوم وحین بکلمۂ "إذ" مضاف شود، وجائیکہ ہائے تنبیہ بر أولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشتہ شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چہ تخفیف ہمزہ نیز بریں گونہ است، پس ہمزہ بعد ضمہ بواوٗ وبعد کسرہ بیاء وبعد فتحہ بالف نوشتہ شود چوں: بوس وذیب وراس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیرا کہ حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اولی باشد، بخلاف حرکت ہمزۂ اخیر کہ ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے ہمزۂ متوسط را کہ تخفیفش بحذف وادغام ست از خط مے افگنند نحو: مسلة وخطية، وبعضے صرف مفتوحہ را چوں: یسل، بخلاف مضمومہ ومکسورہ. **بعد سکون**: چوں: یسأل ولؤم ویئس.

وبیشتر مفتوحہ را بعد الف ننویسند، واگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواوٗ ودر فئة بیاء ودر غیر آں بر طبق بین بین، وہمزۂ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ماقبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست بیفگند چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ دررفع وجر وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید ومانند آں حکم متوسط یابد، چوں: جزؤك وردائك، نہ در مانند مقروة وبرية، وہمزہ کہ بعد آں مدہ بر صورت ای خط ہمزہ خطش بود بیفتد، ....

بعد الف ننویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سال بروزن فاعل، وبعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. **در فئة**: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. **در غیر آں**: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں: سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: لؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئہ ورؤس. **بر طبق**: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ ے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ ولم یقرئ ولم یروؤ. **بیفگند**: ازینجاست کہ اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نہ بسہ نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وہمزہ از میان افتاد، وحذف این ہمزہ از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولہذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد؛ چہ در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو: خبء ہمزہ در ہر سہ حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواوٗ نوشتہ شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، ومیان این فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئا**: در نصب والفش صورت ہمزہ نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: کہ بیش وقف بر ہماں متصل شود نہ بر ہمزہ چوں علامت تثنیہ وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود؛ زیرا کہ حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. **جزؤك**: برفع ہمزہ رأیت جزأك بنصب وبجزئك بجر. **ردائك**: بضم ہمزہ بواوٗ وبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزہ مفتوحہ بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروة**: ای جائیکہ ہمزہ بعد واوٗ ویائے زائد بود، و تخفیفش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچہ در حکم اوست بدو پیوندد، پس ہمزہ حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکاز الأصول) **بیفتد**: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و**مستهزين** وعلمت **خطا** همزه را نویسند، **بل یک واوٗ ویا والف**، بخلاف
نحو: **ردائي** وجبائي **که مده** بر صورت **همزه نیست**، ودر قرآ او یقرأان همزه را **بیفگنند**؛ تا
تثنیه ماضی مثنی مضارع
التباس بمفرد وجمع مونث نشود. الفے که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد **یاء بود**، **نه بعد یاء**
در اول در دوم درآخر کلمه
نحو: صدیا، وبعد یاء هم در مانند یحییٰ وریّیٰ **علما**، والف ثالث اگر از یاء ست **بیاء نویسند**،
بدل بیاء نویسند زن تثنیه
واگرنه بالف، ودر کلا **بهر دو نگارند**، واز حروف **جزبلی** وإلی وحتی **بیاء نوشته اند**، ....

مستهزون: أصله: مستهزوون بدو واوٗ که اول همزه مسلہ است. **مستهزئین**: أصله: مستهزیین بدو یاء اولش همزه مسلہ. **خطا**: أصله: خطأا بهمزه والف تنوین. **ویاء**: ای یک یا در مستهزین که آں یائے جمع است، وگاہے ہر دو یاء درینجا باقی دارند، ومستهزئین نویسند؛ زیراکه استثقال دو یاء مثل دو واوٗ ودر الف نیست. (شرح الأصول) **والف**: در خطا که الف تنوین ست وهمزه افتاد. **ردائي**: ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس در ہر دو همزه نویسند.

که مده: زیراکه صورت همزه درینجا دراز ست وصورت یائے مده مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلست در کلماتیکه بریک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودریں ہر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، وهمچنین مستهزین مثنی بدو یا نویسند؛ زیراکه مده نیست. (ص، جاربردي وغیر آں)

بیفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت خطأ است. **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر ست که بدل از واوٗ باشد نحو: أعطی وارتضی واستصفی ومعطی ومرتضی ومستصفی، خواه بدل از یاء چوں: أعنی واستسقی ومرمی ومستثنی، یانه از واوٗ بود نه از یاء، مثل: حبلی وقهقری، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں: أرطاة ومستناة وأعطاه وأغناه بالف نویسند، وإحدیها مثلا شاذ ست، خلافا للبعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلین. **علما**: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعکس نکردند؛ زیراکه غیر علم مقدم ست، پس ہرگاه دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چوں: رمی، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد الف نوشته شود. **واگرنه**: ای بدل ز یاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر نویسند چوں: دعا وعصا. **بهر دو نگارند**: ای بالف ویاء؛ زیراکه الفش یا از واوٗ ست بدلیل بدل آں بتاء در کلتا خواه از یاء بدلیل اماله آں. **جزبلی**: نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، وإلی وعلی بنا بر آنکه الفش در إلیه وعلیه یاء شود وحتی بر إلی محمولست. (شرح الأصول) **بیاء نوشته اند**: زیراکه الف مجهول الاصل ست، وهمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وهمچنین حرف هجا ومتی وأنی بیاء نوشته شود برائے اماله.

ودو حرف مکرر را که از یک کلمه اند یا دوم تائے **ضمیر** ست و **جنس** اول بعد ادغام **یکے نویسند**

یعنی اول تا ست

چوں: فرَّ وبتُّ، **نہ وعدت واللحم**، أما الذي والتي والذين ومما وعما **وأما** وإلا **بخلاف**

أصله فرر مثل ضرب مذکرواحد مؤنث واحد جمع مذکر أصله من ما أصله عن ما

قیاس ست، **والف الله** ورحمن **نویسند**، چنانکہ ہمزۂ اسم **در بسم الله** الرحمٰن الرحیم، وہمزۂ

ابن **کہ نعت ودر میان دو علم** ست.

یکے نویسند: زیراکہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **بت**: بروزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول ہم تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند؛ زیراکہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف ننویسند چوں: یدر ککم؛ زیراکہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتاء بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تاء ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ میگردد. **أما**: بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با"أن" مصدریہ یا شرطیہ و"ما " زائدہ وإلا بفتح وکسر درأن لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین را بران حمل کردند، وہمچنین اللاء بلام نویسند؛ تابـــ"إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ درآخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. **نویسند**: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **در بسم الله**: برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلّت استعمال، ودر ﴿بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرٖىهَا﴾ (ہود: ٤١) حذف شد؛ زیراکہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین بر تلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ (العلق: ١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زیدا بن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منہ)

ودر میان: واگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زید ابن خالك، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که **بعد** لام جر یا تاکید بود در مانند لبن **تمامش بیفتد**، ودر مثل **دُهن** ہمزہ اش **فقط** چوں: للّبن
ای الف لام تعریف ای الف لام ہر دو
ولِلدهن. **وبیفگنند** ہمزۂ وصل را بعد **الف استفهام**، مگر **ہمزۂ ال** که اثباتش **رواست** نحو:
که مضموم یا مکسور باشد
الرجل، **والف** ها در هذا وهذه وهذان وهذين **وهؤلاء**، **نه در هاتا** وتي وها ذاك وها
تنبیہ
ذانك، **والف ذلك** وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن **ولكِنّ**، **واکثری** إبراهيم وإسمعيل
مخفف حرف عطف
وإسحق را **بے الف** وداود را **بیک واوٗ**، **وبعضے** سليمان وعثمان ومعاوية را **بے الف نویسند**،
ومی افزایند الف بعد واوٗ جمع که در فعل ست وضمیر مفعول بدونہ پیوستہ؛ ....
وبعضے نمی افزایند

لبن: شیر ای لفظیکہ اولش لام ست. **تمامش بیفتد**: برائے کراہت اجتماع سہ لام.

دهن: روغن ای لفظیکہ اولش لام نہ بود. **فقط**: تا بر صورت نفی نگردد چوں: لا لدهن. **وبیفگنند**: برائے کراہت مثلین ودلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) **الف استفهام**: نحو: ابنك در ابنك واصطفى در اصطفي.

ہمزۂ ال: ای ہمزہ مفتوح ازاں باشد یا ایمن الله. **رواست**: تا استفہام بخبر ملتبس نہ شود.

هؤلاء: الف اینہا از خط افگنند؛ زیراکہ استعمال ہائے تنبیہ با اسم اشارہ بسیار است. (شرح الأصول)

نه در ها تا: زیراکہ اینہا کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکہ کاف مثل جز شدہ است، پس مکروہ دانستند کہ ہاء را نیز متصل کنند؛ تا امتزاج سہ کلمہ نشود؛ لہٰذا الف برائے تخفیف انداختند، كذا في "شرح الأصول" و"الشافيه" ورضی گفتہ: کاف منفصل نوشتہ میشود اگرچہ کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سہ کلمہ در خط لازم نمی آید، ووجہ وجیہہ نوشتن این الف قلّت استعمال اسم اشارہ ایست کہ اولش ہائے تنبیہ وآخرش کاف خطاب بود. **الف ذلك**: ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف "ذا" دمیکہ بالام وکاف، و"أولاء" ہرگاہ بکاف مرکب شود ہائے تنبیہ بر ہر دو نیامد.

لكن: مشدد مشبہ بالفعل. **بے الف نویسند**: ای داود را بیک واوٗ از إبراهيم تا معاوية بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراہت دو واوٗ ہم، وبسببیکہ الفاظ مذکورہ اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، وحکایت کردہ اند کہ قدماء از قراء کوفہ ہر الف راکہ متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: كفرين ونصرين وسلطين. (شرح الأصول، ج، ظ)

در فعل ست: احتراز ست از واوٗ جمع در اسم نحو: مسلموا المدينة، وبعضے در اسم ہم نویسند.

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضربوه وضربوك.] وہمچنین نون جمع چوں: يضربون؛ چہ واوٗ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا ہم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکہ واوٗ در آخر است وکلمۂ تاکید منفصل.

تا بواؤ عطف مشتبه نگردد، چوں: قدّروا لم يقصدوا، ودر مائتان از جهت مائة، ودران تا جدا

ای برائے موافقت واحد

شود از منه، وواؤ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر أولاء برائے موافقت

واؤافزایند

أولئك، ودران از جهت مخالفت إليك، ودر أولو بواسطۂ متابعت أولی، ودران از جهت مفارقت

واؤافزایند

إلى، وحرف وشبه آنرا جزمتی باکلمۂ "ما" که حرف ست متصل نویسند، ....

برائے عدم استقلال آں

تا بواؤ إلخ: بخلاف واؤ واحد که بعد آن الف ننویسند، رضی گفته: زیرا که واوش لام کلمه است واز کلمه منفصل نیست پیوسته نوشته شود چوں: يدعو، یاجدا مثل: يغزو، پس بواؤ عطف ملتبس نشود واؤ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقه بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نه بخشد، پس اولی آنکه گفته شود: در واحد ننوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واؤ جمع بواؤ عطف در صورتے که منفصل نوشته شود، چوں: قدر و مسلم ست، امادر صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چه واؤ عطف متصل نشود. جوابش آنکه ہرگاه بعضے جاہاالتباس بود طرداً للباب ہمه جانوشتند، كذا في "الرضي".

لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیه بر اختلاف؛ چه بعضے بعد واؤ جمع در مضارع الف ننویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیه.] وجمع را چوں: میات ومیون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا که صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتاده، بخلاف تثنیه. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیه تفرقه نکردند که قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واؤ بعد عمرو:** ے افزایند نه الف وباء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چه در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست که بعد عمرو آید، نه بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیه بود ننویسند؛ چه در تصغیر مر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواؤ جائز نبود، ودر قافیه که عمرو گنجد عمر نه گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیرا که عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نه عمر بمعنی زندگی. **أولو:** وأولو اسم اولی بتصرف است از إلى حرف جر. **بواسطۂ متابعت:** ہمان واؤست در حالت نصب وجر. **وشبه آنرا:** ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء که موجب التباس ست لازم نیاید. **ما که:** بشرطیکه غیر مصدری بود؛ چه مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بما بعد کند نه بما قبل، واما اسمیه منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما و أينما و كلما، **چنانچہ** أن **ناصبه** وإن **شرطيه با** "لا"، ويوم و حين با "اذ" **بر تقدير بنا.**

چنانچہ إلخ: "أن" ناصبه بالا **متصل** نويسند؛ زيراكه مابعدش منفرد ست، وبرائے آنكه **ناصب** وجازم جزو **فعل** است، و همچنين "إن" شرطيه برائے كثرت **استعمال** نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) **واين احتراز** ست از "أن" و "إن" **مخففه از** مشدده، وهنگام وصل نون رانويسند؛ برائے تاكيد اتصال خطى.

بر تقدير بنا: زيراكه مثل كلمۂ واحد ست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن
المسند للإمام الأعظم
الهدية السعيدية
القطبي
تيسير مصطلح الحديث
شرح التهذيب
تعريب علم الصيغة
البلاغة الواضحة
ديوان المتنبي
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)

تفسير البيضاوي
الحسامي
شرح العقائد
أصول الشاشي
نفحة العرب
مختصر القدوري
نور الإيضاح
ديوان الحماسة
المقامات الحريرية
آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي
متن العقيدة الطحاوية
المرقاة
زاد الطالبين
عوامل النحو
هداية النحو
إيساغوجي
شرح مائة عامل
المعلقات السبع
شرح نخبة الفكر

السراجي
الفوز الكبير
تلخيص المفتاح
دروس البلاغة
الكافية
تعليم المتعلم
مبادئ الأصول
مبادئ الفلسفة
هداية الحكمت

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
متن الكافي مع مختصر الشافي
رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالىٰ

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى
شرح الجامي

الجامع للترمذي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلّم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ

آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان اُصولِ فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلّم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصولِ اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی

تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن
(اول، دوم، سوم)

فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)